

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 18 (17347)

2007 чылдың
ФЕВРАЛЬ 13,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 16.00.
Садар өртээ 4 рубль.

Чазак Даргазының ажил-албаны

Ш.ООРЖАК: «Бүгү чүве эки болур»

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Москвага ажилчын албан кылып чорааш, февраль 10-да ээп чанып келген. Ооң кол сорулгазы болза, Россия Федерациязының Президент Администрациязының удуртукчунуң оралакчызы Владислав Суриков-биле ужуражылга болган.

РФ-тиң Президент Администрациязы ТР-ниң Чазак Даргазының ажилдаар бүрүн эргези доостурга, Тываны кым удуртуул деп айтырыгны чугаалажып көрүп турар. Бо бедик албан-дужаалга ажилдап болур хире кордакчылар — «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада девискээр салбырының секретары Ш.В. Кара-оол, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х.Д. Монгуш, Красноярск крайның губернаторунуң оралакчызы С.М. Сокол, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак олар-биле аңаа чугаа болган.

Россия Федерациязының Президент Администрациязынга Тыва Республиканың Чазак Даргазынга амгы үеде Чазак Даргазында ажилдап турар Шериг-оол Ооржактың кандидатуразын долзу-биле деткип турарын Тыва парламентиниң үстүкү палатазының даргазы Хонук-оол Монгуш чугаалаан. Кремльде амгы Тываның Чазак Баштынын бүгү талабиле деткип турарындан алгаш көөрге, Тыва Республиканың удуртукчузу солушпас хире.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Кызылдың аэропортунга республиканың массалыг информация чепсектериниң журналистериниң айтырыгларына харыылааны болза: «2008-2010 чылдарның бюджетин болгаш инвестициязын камгалаар талазы-биле ажил кужениш-кинниг чоруп турар. Ниитизи-биле республикага кончуг улуг болгаш чугула төлевилелдерни камгалап апкан бис. Бо ажил ам-даа уламчылаар. Ооң-биле чергелештир

бис республиканың бо чылгы сан-хөө айтырыгларын шийтпирледивис. Тывада политиктиг амыдырал талазы-биле үзел-бодалдарның денештирилгези болган. Республикада амгы байдалды анализтээн. Улуг Хуралда политиктиг кризистен үнериниң аргазы тывылган. Бүгү чүве эки болур деп бодап тур мен».

Бистиң корр.
Чурукта: аэропортка ужуражылга үезинде.
Альберт Хомшкунуң тырттырган чурду.

ФАКС-БИЛЕ УГУУЛГА

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка

Хүндүлүг Шериг-оол Дизи-жикович!

Бистер, Тожу кожууннун чурттакчылары, Силерге улуг дилеглиг бараалгап тур бис: Силерге Конституцияның болгаш Тыва Республиканың соңгукчуларының бергени эрге-чагырга-биле республиканың бүгү чурттакчы чонунуң сонургалдары дээш РАП-тан депутаттар деп адаттынып турар бөлүктүң хайчагырга чок «үүлгедиглерин» соксадып көрүңер.

Бистиң чурттакчыларыбыс, бүгү республиканың чону-биле бир дөмей, 2007 чылдың бюджетин хулээп алырының байдалы дээш дүвүрөп турар, бюджет акшаландырышыкыны үстүрү ол-дур, а удур туржуганың кажан төнери билдинмес.

Шериг-оол Дизи-жикович, тодаргай саналды кирип тур бис: Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазын тарадыр. Республикага чаңгыс палаталыг парламент турар кылдыр бүгү-ле чогуур документиленни хулээп алыр. Төлээлекчилер палатазының соңгуттурган депутаттарына бүгү-ле бүрүн эргелерни тыпсыр. (Тодаргай үеде-даа бооп болгай-ла – шилчилгелиг үеде дээш, оон-даа өске).

Бистиң кожуунда «Россияның амыдырал партиязы» дээш үнүн берген хөй эвес санныг каш соңгукчу безин боттарының соңгааны депутаттарның эпчок аажылаашкынарныга таарышпайн турарлар.

Дыка хөй кижилер
ат салган.

Февраль 7-де «Россельхозбанк» ажык акционерлиг ниитилелдиң Тывада девискээр салбырының директору **Самойлов Хилик-оолович Монгуш** парлалга конференциязын эрттирген. Ол журналистерниң айтырыгларына долу болгаш тодаргай харыыларны берген.

«РОССЕЛЬХОЗБАНК»

— Россия банкыларының аразында «Россельхозбанк» ААН кайы хире деңизгүрүлүп болуп турары база Тыва Республикада ол канчаар төлээлеттингенил?

— «Россельхозбанк» ААН 2000 чылдың март айда Президент В. В. Путинниң чарлыы-биле тургустунган. Банк бо эрткен 7 чылдың иштинде бут кырынга быжыг туруп, аграрийлер ортузунда аталдары бедип, Россияның банк ниитилежилгезинге каттышкан. 2006 чылдың төнчүзүнде ол Россияның эң улуг банкыларының бирээзи апарган. Чуртун көдээ ажил-агыйына берип турар чээлилерде ооң үлүү 50 хуу чедип турар. Ооң 74 девискээр салбырлары, 762 немелде офистер болгаш 220 муниципалдыг районнарда төлээлекчилери ажилдап турар. Муниципалдыг деңгелге немелде офистерин 2007 чылда 2 катап көвүдөдир сорулгалыг.

Банкының эң онзагай талазы — «АҮК-тү хөгжүдери» деп национал төлевилелди боттандырырына ооң күүседикчилериниң бирээзи болуп турары. Ол байдалдың ачызында 2006 чылдың дургузунда банкының чээли портфелиниң (берген чээлилериниң) хемчээли 156,4 млрд. рубль чедир, азы 3,5 катап өскөн.

«Россельхозбанк» ААН-ниң Тывада девискээр салбырын Россияның Төп банкызы 2002 чылдың март 6-да 57 дугаарлыг салбыр кылдыр чизелээн.

— «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилел 2006 чылда боттанып эгелээже чедир салбыр канчаар ажилдап турганыл?

— Тургустунган соон дарый «Россельхозбанк» көдээге чээлилер бээр талазы-биле Тывада сан-хөө чегдирер б албан черлерниң бирээзи болу берген.

Салбырын чээлилер портфелиниң хемчээли 2006 чылдың эгезинде 219 млн. рубль четкен. Ынчалза-даа ооң иштинде көдээ ажил-агыйны деткиринге берген чээлилер чүгле 42,4 хуу болуп, чартындан эвээш болуп турган. Чээли тыпсырының операцияларын колдуунда чүгле ооң республика төвүнде кол офизи чорудуп турганындан, кожууннарда чээли алыры дыка берге турган. Ынчан чаңгыс немелде офис чүгле Бай-Хаак суурга турган.

— «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелге хамаарыштыр банкының ролюнүң дугайында чүнү чугаалап болурул?

— Эрткен 2006 чыл чуртун агроулетпур комплекзинде ханы кризисти ажып эртеринге, байдалды турумчударына идиглиг чыл болган. Көдээниң бүдүрүлгези экономиктиг шинээзиниң чоорту катап тургустунушкуну эгелээн деп болур. Аңаа «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелдин 2006 чылда боттанып эгелээни улуг салдарлыг болган. Ол төлевилелди хандырып турар кол чээли албан чери — Россельхозбанк. Ооң

ХӨГЖҮЛДЕНИНҢ ОРУУНДА

ужурунда национал төлевилелди боттандырырының угланышкынарны болгаш хемчеглерин акшаландырыры банкының ажил-чорудулгазында кол черни ээлей берген. Национал төлевилелдин боттанышыкынын акшаландырырына Сбербанк база киржип турар, ынчалза-даа ооң үлүү хөй эвес, өске банкыларны оон-даа эвээш. Россияда ындыг. А Тывада «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелдин боттанышыкынын чээлилер-биле хандырырын «Россельхозбанк» ААН-ниң девискээр салбыры чааскаан чорудуп турар.

— «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелди боттандырырына хамаарыштыр салбыр кандыг хевирниң чээлилерин берип турарыл?

— Бо талазы-биле салбырның кол сорулгазы — көдээде кандыг-даа хевирниң бараан бүдүрүкчүлеринге, көдээ ажил-агый кылып, сайзырадып азы ажил-агый чорудукап турар хуу-даа кижилерге чээлилер бээри. Чижээ:

— узун хуусаалыг (5-тен 8 чыл чедир) чээлилерни көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге — мал фермалары тудуп, эде дерири-ниң, уксаалыг мал садып алыры-ның, ферма дериг-херекселдери садып алырының сорулгаларына;

— ортумак хуусаалыг (3-тен 5 чыл чедир) болгаш кыска хуусаа-лыг (2 чыл чедир) чээлилерни ола бүдүрүлгелерге болгаш тараачын (фермер), ажил-агыйларга (ТФА-ларга), хууда дузалал ажил-агыйларына (ХДА-ларга), оларның тургузуп ап болуру көдээ ажил-агыйның хереглекчилер кооперативтеринге — мал, техника, продукция болбаазырадыр дериглер садып алыр, мал кажаа-хораазы тудуп, эде дерип алыр сорулгаларга;

— кыска хуусаалыг чээлилерни бүгү хевирниң ажил-агыйларына — сезоннуг ажилдар чорударына: кывар-чаар материалдар, артык кезектер, үрезин, үнүш камгалалына херек чүүлдер, мал чеми, ветеринарлыг эмнер садып алырына, дүжүт камгаладылгасы кылдыртканда камгаладылгасы дадывырын төлээринге.

— Банкыдан чээли алырының кол негелдези кандыгыл? Өске банкыларның негелделеринден ылгалы бар бе?

— Россельхозбанкыдан чээли алырының бирги болгаш кол негелдези өске банкыларны-биле дөмей — чээлини ап турар кижилер чандырып шыдаар, орулгалыг, долаага салыптар (шимчээр, шимчевес) өнчүлүг, даанылга берген кижилерлиг болур ужурулуг. Ылгал чүл дээрге, ХДА хөгжүдөр сорулга-биле чээли алыры белең. Чижээлээрге, 30 муң рубль чедир

түннүг чээлини долаа болгаш даанылга чокка, көдээ чагырга чериниң саналдааны-биле берип турар. «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелге хамаарыштыр 14 хуулуг берип турар чээлилерни АҮК-те ижилгенни биче хевирлеринге — ТФА-ларга, ХДА-ларга ол 14 хуунуң 11-ин бюджеттен субсидия дуглап бээр кылдыр берип турар. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң алганы узун хуусаалыг чээлилериниң 14 хууунуң үштүң ийи кезээн бюджеттен субсидия дуглап бээр. Оон аңгыда узун хуусаалыг чээлилерге кол өрени төлөп эгелээр хуусааны 2 чыл чедир соңгаарлаткан. Ынчангаш баштайгы ийи чылда ооң чүгле хуузуң төлээр. А ол хуу төлевири субсидиялыг дээрзин айыткан болгай бис.

Чээли алырына кол негеттинип турар чүве чүл дээрге-ле, ажил-агыйы идепкей, алган чээлини чоорту чандырып шыдаар эге хөрөңгилег болуру. Чогуур документиленни чыып, белеткээринге банк дузалажып турар. Чээли алган кижиден чүгле ону ажил-херээнге чөптүг, ук чээлини өйшаанда график езугаар чоорту чандырып тургаш, ажыглары негеттинер.

(Уланчызы 2-ги арында).

Политика

Кремльге кордакчылар-биле ужуражылгалар

Март ай чоокшулаан тудум республиканың удуртукчузунун дугайында айтырыг ажы-биле туруп кээп, Кремль эрткен неделяда кол албан-дужаалче кордакчылар-биле чугаалажылгаларны чоруткан. Кремль администрациязы аңаа дөрт кандидатураның талазы-биле сайгарылгаларны кылып, оларны шуптузу-биле чаңгыс-чаңгыстап ужуражып чугаалашкан.

Оларны аразында биске көңүс чаа кылдыр дыңналыр ат – Красноярск крайның губернаторунун орадакчызы Сергей Сокол. Ол чаа-ла 37 харлыг аныяк киж, 1992 чылда Москвага бүгү-делегей харылзааларының институтун дооскан. Эквадорга Россияның элчин черинге ажылдап турган, оон «Норильскгазпром» бүдүрүлгеге ажылдааш, 26 харлында оон удуртукчузу аларган. Хлопонин-биле эки өңүк. Сергей Сокол «бир эвес менээ Путин бузурээр болза, Тываны удуртуруга беле мен» деп чугаалап турар.

Бо кордакчыга хамаарыштыр чуну чугаалап болурул дээрге, оон-биле ужуражылга Кремльдин ажыл-чорудулгазының черле бодунун арга-хевирин болгу дег. Чүге дээрге Соколду эрткен чылын Даг-Алтайның баштыгының кордакчыларының аразында база көрүп турган. Сокол регионнарны губернаторларже каттыштырарынче

улулг чүткүлдүг киж дээрзин бил-лир бис. Бир эвес деп анаа сагыштап алыр болза, Сокол республика баштыгы болу берзе, Тываны ол Красноярск крайга кадар дээш ажылдаары билдингир.

Оон соонда бистин бодувус бажынывыска өстүрүп алганывыс политиктер эгелээр. Оларның бирээзи – Шолбан Кара-оол. Бо база аныяк киж, чаа 41 харже кирип чоруур, 1990 чылда Уралдың күрүне университетин дооскан. Ол спикерлеп турган соонда, ону ТР-нин Чазак Даргазының орадакчызынче депшиткен. Ам «Чаңгыс демниг Россия» партияның девискээр салбырының даргазы, депутат. Оон С.Шойгуга кол ооргаланып келгенин черле билер болгай бис. Республика баштыгы болурунга оон арга-дуржулгазы-даа, дооскан эртеми-даа шоолуг таарышпас дээрзин база билер бис.

Дараазында Хонук-оол Монгуш-биле Кремль чугаалашкан. Ол

1946 чылда Шемиге төрүттүнген. Новосибирскиге садыг институтун дооскан, хөй чылдарда республиканың хереглекчилер нитилелин удуртуп келген. Амгы үеде УХ-нин Төлээлекчилер палатазының даргазы. Оон амыдыралчы-даа, ажил-агыйжы-даа дуржулгазы бар, ынчалза-даа оон амгы албан-дужаалы аңаа чедер, кончуг харысалгалыг ажылда чаа депшиттирген.

Кремль республика баштыгының кордакчылар-биле ужуражылгаларын Шериг-оол Ооржак-биле дооскан. Республиканың амгы удуртукчузу 1942 чылда Шекпээр суурга төрүттүнген. Федерация Чөвүлелиниң база Европа Чөвүлелиниң парламент ассамблеязының кежигүнү турган, инвестиция, экономика болгаш тудуг талазы-биле Россия академиязының кежигүнү. Девискээрлер аразының «Сибирь дугуржулгазы» ассоциацияның даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле координастыг Чөвүлелиниң даргазы. Республика баштыгы болуп артарынга Шериг-оол Ооржактын бола кордакчылардан арга-шинээзи кончуг улулг дээрзин Кремль көргүскен.

Кордакчылардан аңгыда

Кремль Улулг Хуралдың бөлүк депутаттарын чугаалажышкынарже база чалаан. УХ-нин депутаттары Дандар Ооржак, Александр Мистров, Ирина Самойленко, Юрий Салчак ол ужуражылгалардан республиканың амгы удуртулгазының политиказын Кремль деткип турар дээрзин боттары бүзүрп көргөннөр.

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул дээрге, республиканың кол албан-дужаалында өскерилгелер болбас хире. Владимир Путинниң столунга ийи кордакчының папкаларын салыр. Кол шиллге Путинден хамааржыр. Кремль янзы-бүрү өңүг үймээнерге хөңнү чогул барымдаалаар болза, Тыва Чазактын амгы Даргазындан өске турум байдалды республикага магадылаптар өске удуртукчуну көрбейн турары илдеп хире. УХ-нин Хоойлужудулга палатазының В.Оюнга удурткан бөлүүнүн тургускан политиктиг сандарашкыны эрге-чагырганы өңнүг үймээн-биле чедип алырынга барык деңежип турарын Москва эскерип көргөш, республиканы янзы-бүрү хувискаалчыларга «каап бээр» озалдыг деп санап турар. Конститутус эвес хартаачы аргалар-биле эрге-чагырга чедип алыры Путинниң вертикаль политиказынга удул болуп турар.

Ынчангаш Василий Оюнун бо-ла хамык күткүкчү хөдөлишкенири-биле чорудуп тура-

ры политкрисис оларның бодап алганы күзел-сагыжындан өске түңнелдер-биле доостур дээрзи илден. Кремльге республика өңнүг үймээн чергелиг турум эвес байдалдарга силгиттирип турары канчап-даа болдунмас чүүл болур. Каага-даа турум байдал, чаагай амыдырал херек. Ынчангаш Василий Оюнун бөлүүнүн бо политиктиг оюннаны бөдүүн кижилерниң амыдыралында кончуг багай салдарлыг дээрзи тайылбыр чокка-ла билдингир. Оон бир чижээ – Тываның чону Шагаа байырлалында дыштаныр хун чок артып калганы. Үймээнчи депутаттарның хайындан дыштаныр хун дугайында доктаал үндүрер арга чок арткаш, кижилер байырлал соонда дораан ажылдап үнер ужурга таварышкан.

Шак мындыг турум эвес байдалдарны тургузуп болур кижилер чонун төлээлери, камгалакчылары, айбычы депутаттары болур харыы кайдал? Оларның кол күткүкчүзүнүн кордакчылар аразында изи-чыды-даа дыңналбайн турары – оон политик болур аргашинектери барык тикке дең болуп турарын бадыткып турар. Чоокшулап олурар сонгулдаларда кызылчылар беш округта оларның кандидаттарының талазы-биле боттарында чогуур түңнелдерни үндүрери чугаажок.

Я.МОНГУШ.

«РОССЕЛЬХОЗБАНК» хөгжүлдениң орунда

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). — «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелди боттандыраарына киржилге салбырның ажыл-чорудулгазында кандыг эки салдар чедиргенил база ол киржилгениң баштайгы чылының түңнелдери кандыгыл?

— 2006 чыл Россельхозбанкка «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелди боттандыраарына киржилгениң бири чылы болган. Бистин салбырывыс банкының национал төлевилелди чээлилендирериниң программазында дораан киржи берген. Ону кылырда баштай чээлилерни көдээ чурттакчыларга чедингир болдурар, өскээр чугаалаарга, салбырның албан черлериниң четкизин кожууннарга хөгжүдери чугула аларган.

Тыва Республиканың Чазаның 2006 чылдың февраль 17-де хүлээп алганы № 146 «Россельхозбанк» ААН-нин Тывада девискээр салбырының немелде офистерин республиканың кожууннарына ажыдар дугайында доктаалын күүседире-биле бири ээлчегде салбырның төлээлекчилерин кожууннарга томуйлаан, оон соонда кожууннар чагыргалары-биле кады немелде офистерни кожууннар төптеринге тургузар ажыл эгелээр.

Төп банкының акша-хөреңги дузаламчызының, Тыва Республиканың Чазаның деткимчезиниң база кожууннар чагыргалары-биле кады ажылдажылганы ачызында эрткен чылдың ийгиүшкү кварталдарында немелде офистерни Кызыл-Мажалык суурга, Кызыл хоорайга (Московская кудумчузу), Хандагайты суурга ажыдып четтиктивис. Дөрткү кварталда – Мугур-Аксы, Суг-Аксы, Каа-Хем, Самагалдай суурларга, Чадаана хоорайга ажыттывис.

Эрткен чылын ажыттынгылаан 8 немелде офистерниң чүгле баштайгы үжү чээли бээриниң программазын боттандыраарына киржип четтиккен. Чыл төнчүзүнде ажыттынгылаан 5 офис программаже бо чылдың эгезинде кирген.

Национал төлевилелдин боттандырышының киржилге салбырның клиентуразын, чээли портфелиниң хемчээлин элзэн көвүдөдир арганы берген. Чыл эгезинде салбырның чээли портфели 219 млн. рубль турган болза, 2007 чылдың январь 1-де ол 4,9 дакпыр өзүлдөдү, азы 1070,5 млн. рубль четкен. Ол портфель хемчээлиниң үштүң ийи кезини национал төлевилелге хамаарыштыр көдээ

бараан бүдүрүкчүлеринге берген чээлилер бооп турар. Бистин республикада бар банкыларның АҮК-ке берип турары чээлилериниң 97 хуузу бистин салбырга онаажып турар, а национал төлевилелге хамаарыштыр – шупту 100 хуузу.

«Россельхозбанк» ААН-нин баштаар чери, национал төлевилелдин боттандырышының 2006 чылда киржилгени түңнөп тургаш, бистин салбырывыс АҮК-те иженилгениң биче хевирлерин чээлилендирер ажылын бедик үнелзэн. ХДА-ларга чээли бээр талазы-биле бири черни, ТФА-ларга чээли бээр талазы-биле ийги черни алган бис.

— Национал төлевилелди боттандыраары-биле кандыг хевирниң ажыл-агыйларына чээлилерни, кашты, кандыг сорулгаларга бергилзенил?

— Оон дугайын чугаалаарга мындыг:

— көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге, ТФА-ларга – 36 чээлилерни 38,08 млн. рубльге, оон иштинде көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринге – 7 чээлилерни 8,1 млн. рубльге мал кажаа-хораалары тудуп, эде дериинге; уксаалыг мал, машина, трактор, көдээ ажыл-агыйның кожуг машиналары садып алыр сорулгаларга;

— АҮК-те иженилге ажыл-агый чорудулгазының биче хевирлеринге (хууда дузалап болгаш тараачын (фермер) ажыл-агыйларга) – 3276 чээлилерни 616,1 млн. рубльге;

— көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң тургузуп ап турары хереглекчилер кооперативтеринге – 6 чээлилерни 11,9 млн. рубльге.

ХДА-ларга берген чээлилерниң ортумак хемчээли 183 муң рубль болган.

ХДА-ларга берген 3257 чээлилерни иштинден 450 чээлилерни 30 муңдан куду хемчээлге бергенин демделезе чугула. Ындыг биче хемчээлдиг чээлини улус ХДА тургузуп эгелээрде мал садып алыр сорулгалыг ап турар. 30 муңга чедир чээлини долаа салдыртпайн база өске улустуң даанылгазы чокка берип турарын чугаалаан болгай мен.

Чээлиге берген хөреңгилер-биле 6111 баш бода мал, 53246 баш хой-өшкү, 1332 баш хаван, 734 баш чылгы садып алдынган, 1 хаван фермазы туттунган, өске-даа мал кажаа-хораазы туттунуп турар.

Бүгү хевирниң көдээ ажыл-агыйлары чээли хөреңгилери-биле КамАЗ марканы 5 аар чүк маши-

наларын, 5 биче чүк машиналарын, УАЗ марканы 9 чик машиналарын, 1 автобусту, сүт хүлээп алыр пунктунун 1 комплекти дерини, 9 тракторларны болгаш янзы-бүрү кожуг машиналарын садып алгылаан.

— ХДА-лар эң-не чедишкенин чээлиленип турарышкажыл?

— Ындыг. Чээли продукциязының ол хевир эки шингээттинип турар. Санын болгаш түңнү адагыладым. Чүгле ХДА-ларның алгылаан чээлилериниң талазы-биле хуулар төлевириниң чамдызын төлээрине федералдыг бюджеттен кирген субсидия түңү безин 10 млн. рубль болган.

«Россельхозбанк» ААН-нин 2006 чылдагы отчетун езугаар алырга ХДА-ларга берген чээлилерниң хемчээли-биле бистин салбыр 12 муңнакчы салбырларның бир дугарында, а ТФА-ларга берген чээлилерниң хемчээли-биле – 7 муңнакчы салбырларның ийи дугарында болган.

— Юридиктиг эргелиглериниң – көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң арай чедимче чок чээлиленип турарының чылдагааннары чүдел?

— Чээли ап шыдапкан юридиктиг эргелиглериниң – көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң эвээжи, оларның алган чээлилериниң хөй эвес түңнүү оларның балансызында курлавырының чээлилер дуглаптарына чедишпези-биле, долаа хандырыптар өңчүзүнүн чогу-биле тайылбырлаттынар. Чүгле ол чылдагааннар-биле банк чээли тыпсып шыдавас. Ол-ла чылдагааннар-биле көдээ ажыл-агыйның хереглекчилер кооперативтери база чээлилер ап шыдавайн турар. Чээли дилээриниң мурнунда олар бүдүрүлгелиг ажыл-чорудулгазын 6 айдан эвээш эвес хуусаада боттандыра берген турар ужурлуг. Ол база бир негелде. Бир эвес көдээ ажыл-агыйның хереглекчилер кооперативтери балансызында кандыг-бир үнелиг өңчүлүг иженип эгелей берген болза, улаштыр сайзыраарына чээли ап болур.

— ХДА-лардан аңгыда, кандыг эң арга-шинээлиг чээли алыкчыларын адап болурул?

— ХДА-ларның хөй кезини-биле бүзүрелдиг харылзааларны салбыр тудуп турар. Арга-шинээзи шору апаргылаан көдээ бараан бүдүрүкчүлериниң аразындан бистин-биле бүзүрелдиг харылзааларны Мөңгүн-Тайга кожуунда «Мөген-Бурен» КУБ, Тес-Хем кожуунда «Чодураа» КУБ, Кызыл

кожуундан «Феникс» кооператив тудуп турарлар. Көдээ ажыл-агый продукциязын болбаазырадып турар бүдүрүлгелерден – «Тыва сүт» КУБ болгаш «Урянхай» КЭН.

— Национал төлевилелди боттандыраарына хамаарыштыр республиканың көдээ бараан бүдүрүкчүлерин чээлилендиргениниң чогулчалыг болган кол түңнели чүл?

— Чогулчалыг болган кол түңнел кылдыр демделээр чүүл: социал-экономиктик байдал эң нарыыдаан көдээ суурларда чурттап турар чон банкының дузазы-биле идепкейлиг иженип тургаш амыдыралын сегидип алыр арга барына бүзүрөй берген. Көдээде ажыл-херекчи идепкей көдүрүлгөн. Туруш-байдалын быжыктыра берген чамдык көдээ ажыл-агый кооперативтери, ТФА-лар ажыл-агыйын улаштыр сайзырадыр, продукция бүдүрерин көвүдөдир, ону болбаазырадыр сорулгалар-биле чээлилерни дагын дилеп турар апарганы чугула.

Көдээ чурттакчыларның көдүрүлгөн ажыл-херекчи идепкейи хамыкты мурнай төөгүдөн чаңчылчаан ажылды – мал ажылын хууда дузалал ажыл-агыйына хөгжүдөрүнчү урганган. Алган чээлилериниң 90 чыгам хууун ХДА-лар мал садып алырына чарыгдап турар.

— 2007 чылда салбырның кол сорулгалары кандыгыл?

— 2007 чылда салбырның мурнунда туруп турар сорулгаларның эң колу болза, чээли портфелиниң хемчээлин 2370 млрд. рубль чедирери, азы чыл дургузунда 2 катап көвүдөдир.

Ол сорулганы чедип алырда салбырның коллективи күженишкенин ажылдаар ужурлуг: чээлилерни бүгү кожууннарның чурттакчыларына чедингир болдурары-биле чаа ажыттынган немелде офистерниң ажыл-чорудулгазын хөгжүдөр, немештир база 8 офисти тургузар.

Көдээ ажыл-агыйларның бүгү хевирлеринге чээли тыпсырының хемчээлин көвүдөдиринден, ипотека чээлилин берип эгелээрден аңгыда, АҮК-ке күрүне деткимчези көргүзериниң угланышкынарны калбартканы-биле (бистин республикавыстың байдалына хой, чылгы, иви, сарлык өзүлдезин деткири-биле) холбаштыр чээли продукциязының чаа хевирлерин шингээдир.

Россия Федерациязының Президентиниң даалгазы-биле Россия Федерациязының Чазаа март 1-ге чедир Россельхозбанкыны 2015 чылга чедир хөгжүдөриниң Концепциязын бадылаар. Ынчангаш ол Концепция улам сайзыраар аргаларны бистин салбырывыска бээринге бүзүрел улуг.

Тыва Республиканың Улулг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ээлчег чок хуралының дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыы

Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2-кезээниң «о» пунктузун, «Тыва Республиканың Чазак Даргазының дилээ-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституция судунун 2006 чылдың ноябрь 24-те хүлээп алганы «Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2-кезээниң «о» пунктузун болгаш 99 чүүлүн, 98 чүүлүнүн 1 болгаш 2 кезектерин, 96 чүүлүнүн 3 кезезин тайылбырлаарының дугайында херек талазы-биле» № 2-П доктаалын удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

1. 2007 чылдың февраль 15-те Кызыл хоорайның Щетинкин-Кравченко кудумчусунун 46 дугаарлыг адресстиг Улусчу чогаадылга бажынының оран-савазынга 14 шакта Тыва Республиканың Улулг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийги чыжыкының ээлчег чок хуралын чыылдырар.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хунден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2007 чылдың февраль 13, № 41.

Э.Д.Кууларны томуйлаар дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыы

1. Тыва Республиканың Чазак Аппарадының структуразында Тыва Республиканың Чазак Даргазының тускай ажыл эргелиниң начальнигиниң албан-дужаалына Э.Д.Кууларны 2007 чылдың январь 25-тен эгелеп томуйлаар.

2. Э.Д.Куулар-биле дүрген албанның керээзин чарарын Тыва Республиканың Аппарадын төлээледир.

Үндезини: «Тыва Республиканың Чазак Аппарадының структуразының дугайында» 2005 чылдың февраль 14-те № 127 Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыына өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2007 чылдың январь 22-де № 22 Чарлыы, 2007 чылдың январь 15-те Тыва Республиканың Чазак Даргазының бадылааны Тыва Республиканың Чазак Даргазының тускай ажыл эргелиниң дугайында Дүрүмүнүн 7.2. п.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2007 чыл февраль 2, № 34

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ КИЛДИСТИҢ ПОЧТАЗЫНДАН

Тываның алдарлыг кижизи

АЧАМ

Тывага 1921 чылда улусчу революция тиилээн, Тыва Арат Республика тургустунган. Бо төөгүлүг болуушкунга мээң ачам кызыл партизан Дартаакы Туванович Оюн бодунуң үлүг-хуузуң кириген деп санап чоруур мен.

1921 чылда генерал Бакичинин ак шерининиң отряды Хову-Аксы, Оңгажа, Өөш тавартыр Атаманов-каже (Суг-Бажынче) кыска дорт орук-биле чоруткаш, кызыл партизаннарны узуткап чок кылырын шиитпирлеп алган. Чүге дээрге кызыл партизаннарның кол күжү аңаа турган. Ол үеде Дартаакы Оюн бо медээни дыңнап алгаш, ону кызыл командир Сергей Кочетовка канчап-даа чорааш дыңнадыр сорулганы салган. Айттынып чоруур деп турда, актар Өөшке авазының аалына чедип келген. Олар Оюннуң кайнаар баарын айтырып, Суг-Бажынче баар дорт орукту айтып бээрин дужаганнар. Баштайгы дээрзинде ол чөпшээрешпээн, аалда дөрт бичи дунмазы, аарыг авазы бар, оларны кым хайгаараарыл, азыраарыл? Чүңү кылза чогурунун дугайында аңаа-дундере ханы бодангаш, кажар арганы ажыглаар деп шиитпирлеп алгаш, орукту баштаарына чөпшээрешкен.

Ол бичизинде-ле орлан-шоваа, өде-чара, тывынгыр-сагынгыр оол чораан, ыңдыг болурга, ада-иези чоргаарланыр, деткиир. Орукту Дартаакы Оюн кончуг эки билдир турган. Актарны Өл-Арыгның доңмас малгаштыг оруу-биле эдерткеш чорупкан, ол мурнунга чоруп олурган. Оруктун эң берге черинге актар малгашка дүжүп эгелээн, чүңү-даа канчаар аайын тыппайн барган, бергелерге таварышкан... Оюн орукту билдир кижиге болгаш малгашты оюп чорааш, дезе берген. Суг-Бажынга кончуг дүрген чедип келгеш, кызыл партизаннарга медээни чедирген.

Бакичинин шериглери малгашка дүжкеш, хөй санныг ок-чемзээн, дериг-херекселдерин чидирип, күжү сулараан. Кызыл партизаннар таарымчалыг байдалды ажыглап алгаш, актарны узуткап чок кылган. Бо болуушкун улусчу революцияның тиилээринге улуг ужур-дузалыг болган. Чон Дартаакы Оюнну тыва Иван Сусанин деп адаан.

Бакичинин шериглери малгашка дүжкеш, хөй санныг ок-чемзээн, дериг-херекселдерин чидирип, күжү сулараан. Кызыл партизаннар таарымчалыг байдалды ажыглап алгаш, актарны узуткап чок кылган. Бо болуушкун улусчу революцияның тиилээринге улуг ужур-дузалыг болган. Чон Дартаакы Оюнну тыва Иван Сусанин деп адаан. Херек кырында Иван Сусанинниң маадырлыг чоруунун дугайында ол дыңнап-даа көрбээн. Төрөл чонунун эрге-ажыына ооң бердингени мындыг маадырлыг чорукче ону албадапкандыр. Бо дээрге мээң ачамның

амыдыралына болган бир онза болуушкун-дур, оон өске-даа чуртунга, чонунга ажыктыг ажыл-херекти ол кылган.

Тыва Республиканың Чазаа эрткен төөгүнү эки өөренип көрүп, кижилерниң кылган ажыл-херезин үнелеп көрүп турары бистиң сагыш-сеткиликке тааржып турар. Бистиң ачавыстың кылган ажыл-херезин бедии-биле үнелеп көргөш, ооң адын «XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери» деп Күрүнө номунда кири бижээни биске өөрүнчүг, аңаа чоргаарланырдыр бис.

Мээң ачам бүгү назынында Элегес унунга, Чал-Кежиге ажылдап-чурттап чораан. Баштай колхозка, оон совхозка ажылдап чо-

Бакичинин шериглери малгашка дүжкеш, хөй санныг ок-чемзээн, дериг-херекселдерин чидирип, күжү сулараан. Кызыл партизаннар таарымчалыг байдалды ажыглап алгаш, актарны узуткап чок кылган. Бо болуушкун улусчу революцияның тиилээринге улуг ужур-дузалыг болган. Чон Дартаакы Оюнну тыва Иван Сусанин деп адаан.

рааш, үргүлүч мактадып, шаңнадып келген. Ада-мевис беш ажы-төлдү өстүрүп, кижизиткен, эртембилеге чедирген. Бир оглу, ийи уруу башкы, ийи уруу көдээ ажыл-агый ажылдакчызы чораан. Ам ийи уруу арткан бис. Мен, хеймер уруу 40 ажыг чылдың дургузунда башкылап, аныяк салгалды өөрөдип, кижизидип чор мен. «Улугну улуг бичини бичи деп хүндүлөп чорунар» деп ачавыс бистерни чагып-сургап чораан. Ону ажылымга, амыдыралымга удуртулга болдуруп чор мен.

Ачамның хөй санныг салгалдары ооң ажыл-херезин Элегесте, Чал-Кежиге уламчылап чоруурлар. Ортун уруунун оолдары Орлан Ондар, Сергей Ондар хуузуңда ажыл-агыйын сайзырадып, мал өстүрүп, тараа тарып эки чурттап чорлар. Улуг уруунун оглунун оглу Даш-оол Оюн Чал-Кежиге суму чагыргазының даргазына ийи удаа соңгуткан. Бо даңзыны ам-даа уламчылап болур.

Тываның алдарлыг кижизинин херезин ажы-төлү, салгалчылары төлөптий-биле уламчылаар бис.

Кевилмаа МААДЫР-ООЛ, Дартаакы Оюннуң хеймер уруу, хоочун башкы.

Чеди-Хөл кожуун, Ак-Тал суур.

Эр кижиге быжыг тура-соруктуг, угаан-сарыылдыг, кадык-шыырак, ажыл-ишчи, чаактыгга чаргызын алыспас, чыраа-саяк аъттыг, эш-өөрлүг, ынак кадайлыг болур деп хоочуннар чугаалажыр болгай. Ындыгларның бирээзинге Чаагай-оол Серенович Монгуш хамааржыр. Ону бистер, эш-өөрү, дөргүл-төрелдери Чаагай деп чассыды адаар чордуус.

Ооң салым-чолу, эрткен оруу Тываның оолдар, кыстары-биле бир дөмей. 1942 чылдың февраль 15-те чараш бойдус чурумалдыг Өвүрнүн Бора-Шайның Таргыжыкка төрүттүнгөш, 1960 чылда Хандагайтының ортумах школын дооскаш, улаштыр Новосибирскиниң кооператив-садыг техникумунга өөренип киргеш, кончуг эки өөрөнгөш, кызыл дипломну алган. Күш-ажылчы намдарын Өвүрнүн райпозунга эгелээн. Ооң соонда шериг албанын ужар чүүл кезээне эрттиргеш, Москва-ның кооператив институтун кызыл диплом-биле дооскан.

Чаагай-оол Сереновичиниң политиктиг, ниити билии шыырак, тускай эртемниг, кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлеп шыдаар, организакчы талантылыг кадр болурга, ону удуртур албан-дужаалдарга удаа-дараа депшидип турган. Мону ооң ажылдап чораан албан черлери долузу-биле бадыткаар. Институт дооскан дораан-на Тываның херекчилер ниитилелиниң кол бухгалтериниң оралакчызына томуйлаткан, оон профэвилелдериниң саң-хөө килдизиниң эргелекчизинге, харысалгалыг секретарына, ТР-ниң Соңгуду комиссиязының даргазының оралакчызына, удааанда даргазына соңгуткан. Бо албан-дужаалдарга бышкан кадр дээрзин ол ажыл-ижи-биле көргүскен. Ынчангаш ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыдына томуйлаткан, бо берге болгаш харысалгалыг албан-хүлээлгеге алды чыл ажыг чедикширниң ажылдаан. Ооң соонда РФ-тиң Чонну ажылга хаара тудар яамызының Тыва департаментизиниң удуртукчунга амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир бараан болган. Бо чылдарның дургузунда чоннуң амыдыралын экижидер, ажылдаар черлерни тургузар дээш шудургу ажылдап келген.

Ажылдап келген чылдарының дургузунда политиктиг, ниити би-

лиин бедидер, чурттуң иштинин база даштыкы чурттарның ажылының эки арга-дуржулгазын шиңгээдип алыр дээш туржуп келген. Ынчангаш ол Новосибирскиниң партияның дээди школазын дооскан, Москвага янзы-бүрү курс-

Эргим киживис уттундурбас КҮЗЕЛДЕРИН БОТТАНДЫРАР

тарга билин бедиткен, Тайванга, Германияга, Моолга чедип, бо күрүнелерниң ажылының арга-дуржулгазын өөренип көргөн.

Тываның профэвилелдеринге ажылдап тургаш, бичи уругларның «Өөрүшкү» ансамблин тургузарына, «Мөңгүлек» аалчылар бажыңының, «Хүреш» стадионунун, «Тыва даг-дүгү», «Тыва кобальт» комбинаттарның профилакторияларының, «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарның ажыл-чорудулгазын хөгжүдеринге улуг үлүүн кириген.

Чаагай-оол Серенович республиканың хөй-ниити ажылына идепкейлиг киржип чораан. Кандыг-даа хөй-ниити ажылын дагзырга ол ак сеткилдиг күүседир. Бодунун билин, арга-дуржулгазын, күжүн аңаа үндүрер чаңчылдыг. Кызыл хоорайның улус

депутады, республиканың улусчу контроль комитетиниң база партия Тыва обкомунун партия комиссиязының кежигүнү тургаш, Кызыл хоорайның болгаш республиканың социал-экономиказын хөгжүдеринге хамаарышкан чугула айтырыгларны шиитпирлээринге ол киришкен.

Республиканың хөгжүлдезинге Чаагай-оол Сереновичиниң кириген үлүүн Чазак үнелеп көргөш, «Хүндүлелдин демдээ»

орден, Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медалы, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Хүндүлел бижиге болгаш юбилей медальдары-биле шаңнаан.

Чаагай-оол Серенович кадайы Алевтина Хомушкунаның бүзүрелдиг чөлөнгижи, үш кыстың, бир оолдун ынак ачазы, хөй санныг уйнуктарының эргим кырган-ачазы чораан.

Ол аңаарына, балыктаарына, ажы-төлү, эш-өөрү-биле чараш бойдус чурумалдыг черлерге агаарлап дыштанырына кончуг ынак кижилерниң бирээзи.

Бодунун даштыкы овурухевири шевергин чараш, иштики сагыш-сеткили ак, сагыш-човаачал, үргүлч каттырып, хүлүмзүрүп чоруур, эрестиг, омак-сергек, звилец-ээлдек Чаагай-оол Сереновичини кижиге магадап ханмас. Бо бүгүден алырга ол Тываның эң шылгараңгай оолдарының бирээзи чораан-дыр.

Ол дириг чораан болза, 2007 чылдың февраль 15-те 65 харлаар турган ийик. Эр кижиге ол дээрге кончуг чедишкен назын-дыр.

Ам канчаар өртемчейде мөңгө чүве бар звес. Ол хире онза кижиниң назыны кыска болганы өөнүн иштинге, ажы-төлүңге, төрөлдөргүлдеринге, эш-өөрүңге хомуданчыг болган. Ооң бодап чораан бодап чораан күзеп чораан күзелдерин, чаагай херезин бистер шуптуус амыдыралга боттандыраар хүлээлгелиг бис.

Март-оол МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

МЕНИ «ЭР ХЕЙ» ДЭЭН

Хөй чылдар эртсе-даа, мээң сагыжымдан 1987 чыл уттундурбайн чоруур. Ынчан кандыг-даа партияжи даалгаларны ак сеткилдиг күүседип чордум.

1987 чылда партияның шын звес удуртулгазының үезинде хуузуңда хөй мал азыраан, чүгле бодунун амыдыралын бодап чоруур, ниитилелден хоорук дээш мени партия эге организациязы херезини сайгарып көргөш, «Найырал» совхозтун партия комитетинче шилчидипкен. Орта херекти көргөш, партия райкомунун бюрозунга чугаалажыры-биле чоруткан. СЭКП Улуг-Хем райкомунун бюрозунга мээң херезини көрдү. Бюроңу бирги секретары Ш.Д. Ооржак башкарып эрттирген.

«Найырал» совхозтун партком секретары Тамара Чечек-оол мээң буруудап турар херезини бюро кежигүннеринге таныштырды: бодазы 25, шээр малы 80, хаваны 7. Ынчангаш шыңгыы хемчег алырын дилээн.

Ш.Д. Ооржак секретарь менден: «Берген саннар шын-дыр бе?» деп айтырды. «Шын» деп харыыладым. Дараазында партком секретары Т.Чечек-оолдан: «Совхозта чеже хаван тудуп турар силер?» деп айтырды. Аңаа тодаргай харыыны партком секретары берип шыдаваан.

—Бөдүүн механизатор кижиге бодунун күжү-биле мал өстүрүп турда, ол аныяк ажыл-ишчинин деткиир хамаанчок, моондактап турарыңар улуг частырыгыр. Эр хей, малың малда, өстүр, дунмай, хостуг силер — деп, Шериг-оол Дизижинович чугаалаан. Ажыл-херекти ханы билдир, шын сайгарып шыдаар, хөй чылдарда ажылдаан арга-дуржулгалыг Ооржак дарганы оон бээр кончуг хүндүлээр болу берген мен, ол ышкаш ооң чонунун херээ, эрге-ажыы дээш дүнхүн чок ажылдап чоруурунга чоргаарланыр мен.

Амгы үеде мога-шылаг билбейн ажылдап чоруур Чазак Даргазына удурланыр, ажыл-чорудулгазына шаптыктаар, орта деткимче көргүспес ийи-чангыс «удуртукчулар» тыптып келгени элдептиг, олар бистер, бөдүүн кижилерден эгелээш, Чазакка чедир анаа амыдырап-чурттаарына, ажылдаарына улуг моондакты ужураштырып турар. Ону үндезини-биле соксадыры чугула деп санаар мен. Бир звес бо хевээр уламчылаар чүве болза, бистиң бурунгаар хөгжүлдөвисти саададыр. Бир демки, эл-найыралдыг ажылдаарын рынок экономиказы негеп келген.

Роман БАДАРЧЫ, малчын-тараажы.

Чаа-Хөл кожуун, Чаа-Хөл суур.

АЖЫЫ ЧОК «АК ШИВЭЭ»

Ажыы-ла чок «Ак шивээ» Анаа ээн тура турар Эрткен-дүшкен чорумалдар Элдесинип, кайгап эртер.

Суг-Аксы суурдан ырак звесте Хемчи хемни кежер көвүрүгүн оң талазында КАИ ажылдакчыларының дежурныйлаар пост бажыңының дугайында бо шүлүк одуругларны чугаалап турар. Баштайгы чылдарда манаа КАИ ажылдакчылары эрткен машина-техниканы хынап, корум-чурумну тудуп турган. Сөөлгү үеде пост ажылдавастан, чылдагааны чырык чок, КАИ ажылдакчыларының саны эвээш болуп турар. Сүт-Хөл кожуунун иштики херектер килдизи бо четпестерни эдип ап болурунун бүгү аргалары бар.

Бир звес пост чылдың дөрт ээлчээнде ажылдаар, аңаа шагдаалар үргүлчү дежурныйлап, ыңай-бээр аргышкан машина-

техниканы доктаамал хынап, чурум үрээң, документизи четче звес чолаачыларны торгал турар болза, озал-ондактар болгаш оорлар эвээжээр деп кожуунун чурттакчылары санап турар.

Электри шугуму мырыңай бо пост бажыңының чаны-биле эрткен, оон чырыкты кирип ап болурунун кандыг-даа аргазы бар болгу дег. Азы кожуунун иштики херектер килдизинге дуза херек болуп турары ол ирги бе? Бо айтырыгы республиканың ОШАЧКИ-нин удуртулгазы (Эрес-оол Хаажык) шиитпирлээр үе келген деп санап турар бис.

Эрге туткан дарга-бошка, Эрте дээр боданга чүл? Сүт-Хөлдөүе ээ көрүңл, Сүмө-дуза катса-даа чүл?

Уртукай ӨСКҮС-ООЛ.
Сүт-Хөл кожуун.

ӨГ-БҮЛӨ

УЯВЫС, ӨРГЭЭВИС

БАШТАЙ АМЗААШ...

Амыдыралымда бо болган таварылганы чуртталгамның бүгү дургузунда болганчок-ла сактып келгеш, чааскаан-даа чораанымда каткым кээр хөктүр чүве боор. 1950-1960 чылдар үези-ле турган боор оң, колхоз малы санаар комиссияга мени база кирип каан, бир чайын шуптувус аъттар мунуп алгаш, Улуг-Чыргакы, Аныяк-Чыргакы, Доора-Хем унун дургаар чайлаглап үнгүлей берген малчын-нарның малын санап чоруп бердвис. Ол үеде колхоз малы дээрге кодан сыңмас, хемнер өрү чок-таарга, аал дизип каан чинчи-ле шуушкак боор чүве-ле болгай.

Аныяк-Чыргакының Хам-Дыт сүт-бараан фермазының кара эңдерик инээн кежээки саалда сөөлүндө караңгы имир-биле кады санап доостувус. Ферманың улуг кадарчызы, чугаа-сооттуг, оюн-баштак, хөглүг Ондар-оол Эрелчинович Монгуштуң өөнге барып сонар дээш чедер бердвис. Суг салба хөөрээр Сүмбүү Даңзынмаевич биле Ондар-оол Эрелчинович оларның хөөрээрин дыңнап, кара-баарывыс аартыр каттырып, чер дырбап чир-шоң дүжүп тур бис. Аш-чемни Ламажап Нордуловна бистерниң мурнувуска таватар долдур эккеп салыпкан. Мен-даа үстүг, чагыг чөм шоолуг чип шыдавас болгаш кара эъттиг черлерин чип ор мен. Ондар-оол Эрелчинович орун бажындан улуг ак дөмбүң уштуп эккелгеш, тыва шаажак аякка тыва арагазын куткаш, ийи холдап

хүнгээр долгандыр орган улусту одуртур сунуп эгеледи. Дашка менде-ле келди, ийи холум-биле алгаш, салаам-биле аякта араганы ыңай-бээр чашкылааш, аяк эринин эрнимге дээрткеш, дедир сундум, кижим дашканы тутпас кара шору, тыва арага ышкыжыл ажырбас, бир пактан пактавыт дээрге, өске өөрүм база бир пактан ажырыпса, кайын ажырап, Кара-Сал, дээш олуруп бергеннер. Ам канчаар бичини иштим, элээн болганда иштим изиңейнип эгеледи.

Ам база-ла сунуп эккелди, шуут кызыдыр ынавадым. Холум шылай берди дээш, дашканы сунуп алгаш хөөрөп олуруп берген. Маадыр-оол Хайдыпович оргаш, харың кажыл, Кара-Сал, деп айтырды. Күзүн үженээр мен дээримге, шору эр апарган кижжи ышкыжыл силер, улуг кижиниң сунган ак чеми-дир, эштей ам бир пактан ажырыпса, кайын тоор дээрге, угбиле улуг пакты ижиптим. Ам-даа чүү боор, дерим үнүп, арын-бажым изиңейнип, чоорту кежээледип ор оң. Чүрээм-даа бырылаар, караам шокарааның, өг иштин одуртур көөрүмге, долгандыр көжүп, шимчеп турар. Өгден үнгеш, даштыгаа дүмбей караңгы дээрде сылдыстарже көөрүмге, шупту ыңай-бээр көжүп турар. Корткаш өг курундан туттунуп алгаш ышкыштап, эзеп каап тур мен. Элээн болгаш кирип кээримге, база дугураан келди, бичини пактааш, дедир сундум. Ам мырыңай дендеп келген, ширтек кыдыындан ийи

холдап туттунуп алгаш, шимээн чок боданып ор мен.

Дүне оттуп кээримге, бажым чарык-биле дөмей, чүрээм чүгле докпаңнаар, суксаарым мырыңай ат, дүкпүрер чараа чок, шыыла-дыр боданып, чованчыг, чаржын-чыымны, чырып кээрге, канчап улус арны көөр чоор деп арай муңгараксап чыдыр мен. Ачам-авам мени арага ишкен деп дыңнаар болза, мырыңай халап-ла-дыр кылдыр чүну бодаваан дээр силер. Даң бажында улусту баштай-ла тура халааш, Ондар-оол Эрелчиновичниң өөнүң артынга барып чыдып алдым. Чүдөп баксыраанымны чүү дээр ону. Аш-чем-даа чир хөңнүм чок, ыглаксаам кээр. Дүш үези-ле боор, Маадыр-оол Хайдыпович чанымга келгеш, «Чүдөп баксыраан кижиге кара мүн эки чоор, мону изиң-биле аарта, ма» дээш, аяк долдур мүн эккелди, ону кызып олургаш, дерим дөгүлдүр аартапкаш, оон бичии удулпаш, чүгээртээн болбас ийик мен бе.

Баштай арага амзааш, ындыг бир кеземче көрүп, хилинчээм көргенимин болганчок-ла сактып келир мен. Ынчан мен 30 хар хире тургаш бир дугаар арага ишкеним ол. Ада-ием, ажы-төлүм-биле-даа мынча назынымда кады арагалап көрбөөн мен.

Ам кандыг-дыр чээ? Тыва чонун аразында арагалаар чорук шуут дендеп барган. Эң ылаңгыда хууда садыгларлыг улус пивону, водканы, кызыл-даа араганы

дүне-хүндүс дивес садып турар. Арага чажырып садар «адрестер» дээр бажың билдингир турда ону кым-даа херекке албас. Арагалааш кем-херек үлгедир чоруктар шуут-ла коргунчуг байдалда келген. Эзирик кижилер кижилерни чүү деп-даа дорамчылап, чалчыттынып чорда, аңаа кандыг-даа хемчег онаавас. Беш, он акша диленген, арны-бажы, кеткен хевиде кижжи көөр аргажок кижжи мөзү-бүдүжүн кудулаткан аныяк эр, херээжен эзирктерни кижжи каяа-даа көөр. Ындыг чаржынчыг кижилерниң бак салдарындан чамдыкта орус-тыва солуннарга «эзирик Тыва», «хирлиг Тыва» диттирге, кайы хире берге-дир. Кижжи каяа-даа чоруур, чованчыг, ыянчыг боор-дур. Черле канчап арагалаашкыны чавырылдырар, шеглээрил? Арагалаар чорук-биле шыңгы демисел чорутпас болза, амгы салгалдан орта чүве үнмес чыгышы апар чыдыр. Ам мырыңай өөреникчилер арагалааш, кем-херек үлгедип турар апарды.

Хөй-ниити институттары джиривис аныяктар, херээженнер организациялары, арбаннар ажылы, школада класстан дашкаар ажыл кошкак. Көдээ клубтар чонга сонуурганчыг огулуг ажыл чорутпайн турар. Спорттун массалыг чоруу эвээш. Ат-сураглыг, алдарлыг кижилер-биле- эртемденнер, чогаалчылар, артистер-биле ужуражылгалар болбайн турар.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

Аныяңдан адың камна ДАМДЫҢ-ДЫР МЕН,

ТЫВА ЧОНУМ

Шаг шаандан тура бистиң ада-өгбелеривис ат-сывын кижиниң база бир үнелиг байлаа кылдыр санап келген. Боттарының ат-алдарын бодап, ол дээш туржуп шыдаар турган болза, амгы үениң аныяктары болгаш чалылары ону улуг дыка херекке албайн чорууру, арага, таакпы дээн чижектиг кижиниң кадыына улуг хора чедирер чүлдөрже хөйчү-биле сундугуп, адывысты үнелевейн хир-чамга борап турарывыс харааданчыг.

Каас-чараш Тыва чуртувустуң, тыва чонувустуң оон-даа ыңай бедик деңгелче улам сайзыраарының өскүдүкчилери чүгле чалы назын, аныяктар, келир өй. Ынчангаш ажыл-ишке, өөредилгеге сундугуп, амыдыралга сонуургалдыг болуп, арага, таакпыны аткаар идип чорувусса эки. Өгүнчү каазы ажы-биле джир болгай, шынап-ла, өг-бүлевистиң каазы, байлаа, ада-иевистиң чоргааралы адывысты сыкпаалыңар. Чуртталгавысты арыг, чырык орукче кш-реринге хензиг-даа бол, чүлдүстү кадып көрээлиңер, Тыва чуртум чалы чараш аныяктары! Кижжи бурзач Александр Даржайның дараазында одур-чуларынның төлөттиг эдилекчилери болурун күзээр-дир мен:

«Дамырымда ханы аккан тыва чонум Дамдың-дыр мен! Далайыңга дузам бар ийин».

Оюмаа М.

Суг-Бажы суурнуң 11-ги классчызы.

АЖЫЛ-ИШЧИ КОЖАЛАРЫМ

Эртен, кежээ коданының девискээринде эткен мал-маганының үнү, чаагай дүжүт өстүрүп алыр дээн чурттакчыларның хайныккан ажыл-ижи сагыш-сеткилди чайгаар-ла өөртүп келир чүве.

Бажының чанында мал-маган көзүлбес, хериминиң ишти долдур чашпан-сиген үнген чурттакчыларны көөрге безин элчок. Оода-ла бажының чанында шөлге картофельден олуртуп ап турза, өг-бүлениң амыдыралына дөгүм болгай. Коданың девискээри ээн, бажың чоогунда шөлү ажылглаттынмайн турар шак ындыг чурттакчыларны чүгле чалгаапайлар дээр апаар. Ындыглар ажылгыр кожаларындан үлегер алыр болза эки.

Рынок экономиказының ырма сынчыг шыңгыы негелдизинге алызындан ажыл-ишчи, мөзү-бүдүштүг, ажылчын өг-бүлелер тоорулбас. Олар «олутта олча чок, чыдында чыргал чок» деп тыва улустуң үлегер чугаазында ышкы амыдырал дээнде кызымак, ажылдаанда могоар-шылаарын билбес. Ажыл-ишти эгелээнде, ону эчизинге чедирбээнде олар шөлээттеп олура-даа албастар. Шак ындыг кижилер бажың чанында шөлүн чыл санында шын ажылгап, суггаргаш, картофель, ногааны өг-бүлөгө четчир кылдыр тарып, өстүрүп турар.

Бодап-даа көрээлиңер, рынкта бир кочал картофельдин өртээ ам 180 рубль чедип турар. Өг-бүлөгө хереглел чаңгыс кочал-биле кызыгаарлаттынмас-ла болгай. Ынчангаш хөй түңнүг акша чарыгдар ужурга таваржыр.

Мээң кожаларым Дамчай Хунажыкович Саая, Биче-оол Севек-пенович, Олег Балькаевич, Аңчы Арагачевич оларның өг-бүлелер

ри чылдың-на картофельдин, ногааның элбек дүжүдүн ажаап ап, өг-бүлезиниң ниити орулгазын байыдып ап чаңгыс бергеннер.

Бистиң хоорай чурттакчыларының инек мал-маганының баш саны көвүдээн. Инектеривисти кадатта кадып алгаш, инек ээлери боттарывыс ээлчежип кадарып турар бис. Кадатты организастан турар даргавыс Дамчай Хунажыкович. Оон удуртулгазы-биле инектеривисти эртен эрте кадатка каткаш, кежээ кадаттан уткуп ап турар бис. Кымның ээлчээ кандыг хүнде таваржыр болдур, ол кижжи малды онча-менди кадарар хүлээлгелиг.

«Инектиг кижжи тодуг» деп үлегер чугаа бар. Мээң кожаларым сүт-саан элбек үеде артыкшылдыг сүдүн кожаларына садып азы сүт машиназынга тырткаш, өрөмени, саржаны, чөпкелти белеткеп алыр. Хойпакты элбеткеш, ааржыны көвүдөдир кургадып-даа алыр. Ындыгларга Дамчай Хунажыковичиниң, Чап Ондарның өг-бүлезин дорт хамаарыштырып болур. Инек малдыг кожаларым мал чир сигени шыдаар шаа-биле белеткеп алыр улус. Ындыг өг-бүлелер хөй болган тутум, амыдырал-чурттаары чик болур. Өг-бүлөгө бүдүргөн продукция күрүнүгө, өг-бүлелерниң ээлеринге, чонга ажыктыг.

Рынок харылзаалары, рынок экономиказы дээр бо үеде кижилер эки амыдырал-чурттаарының аргазын дилеп, тып-даа турар болу берген. Ажыл, акша-төгерик тывары берге бо үеде дүзлал ажыл-агыйы ажыл-ишчи, эрес-кежээ кижилерниң амыдырал-чурттаарының чөлөнгижи болуп турар.

Арагачы ДОНГАК, күш-ажылдың хоочуну. Чадаана хоорай.

ДААЙЫМ ЧАГЫ

— Орта чоруур. Чуртталга чурттап эртери амыр эвес чоор. Кажан-даа, каяа-даа чорааш ажылдан салдынма. Үе-шагның кончуун көрүп чор бис. Хензиг-ле чүве дээш кижилерниң амызынга четкен боор-дур. Ада-ие, акы-дүңма-даа дивес, кижилерниң иштики делегейи ядараан. Ынчангаш каржы, кээргел чок апарган. Хоойлу-дүрүм-даа сулараан. Бүгү-ле чүвени чүгле акша шиитпирлей берген. Хүнүн бодап болбас, даарта деп чүвени утпас. Мал тудуп, тараа тарыыр, угаангыр-сагынгыр, бергелерге дүжүп бербес, ажылгыр чорза эки.

Ажы-төлдери ажылчын, кижизиг мөзү-шынарлыг кижилер кылдыр кижизидер. Арага деп чөмни ишпезе улам эки, оол. «Араганың үстүңгө чам үнер» деп, чоннуң үлегери бар. Ону чооглап алгаш, хөрээң көөргөдип, чудурук чайып деп чүве эки чүвеге чедирбес. Ындыг кижилер хайбачытка таваржып, озал-ондакка таваржыр.

Мен ам өгбелерим чагыг сөзүн чөпкө ап, 80 хар чедир чурттап чор мен. Узун назынның баажызы — хорадап кылыктанмас, хостуг үелерни ажыктыг, чөп эрттирер, ажылгыр, шимченгир чоруур. Бут биле башты чылыглап чоруур. Хөглүг, оюн-баштак, чончу болур. Багай чаңчылдар: арагалаар, таакпылаар, оорлажыр, шош-содаа, аас-дыл үндүрүп болбас. Мону сагып чорза-ла ажырбас. Шынап, улуг уйгу, чалгаа-шүшпөң чорукту утканы дээр.

«Улуг кылык баш азасы» — деп шаг-төөгүдөн улуг улустар чугаалаар чүве. Угаан чок кижиниң холу боош, бичии чүве болза-ла, «отка кагган сиир дег» дырыжаш дээр, дораан-на холу чедер. Ынчангаш шаптараазынар тавар-

жы берзе, аргалыг-ла болза эпчөл-биле шиитпирлеп чорза эки. «Кончуг мен» дээш мойнун долгап болбас. Улуургак, адааргак чаңчык ышкыш бак чүве чок.

Шагда улустуң «Не имей 100 рубль, а имей 100 друзей» деп чугаазы ам бодап олурарга, шуут сыр дедир барган үе-дир бо. Эр кижжи деп бедик атты бужартадып болбас. Ажы-төлүнүн, алган эжиниң, ха-төрелиниң, чонунуң камгалакчызы, идегел чөлөнгижи эр кижжи — деп, даайымның чагыын сактып ор мен. Өөренип, эртембиллиг чорса болза, угаангыр-ла кижжи-дир ийин. Ийе, мен даайларыма ынак мен. Авазының акы-дүмалары эр кижилер даайлары ол-дур.

«Даай көргөш, чээн омак, даг көргөш, бөрү омак» — деп сөстөр ханы уткалыг.

Ам үш-танывазың аныяк оолдар: «кааям, даай, таакпы!» дээр. Ийе, хүндүлээни болза, экиле-дир. Чогум ол, «даай» деп сөстүн утказын билбеси ол ирги бе, азы анаа-ла кочулааны ол бе? деп кайгаар мен. «Таакпы тыртпас мен, азы чогулу» депсиңзе, демги танывазың «чээнч» сенче чөңгээленип эгелээр. Оон кедерезе шоглап эттезе хөңнү.

Кичээниги кижээ херек Кижээ болчур мээң авам Кичээнип чор дээн чүве... деп, тыва өгбелер анаа эвес ырлажып чораан хире.

«Ада сөзүн ажырып болбас, ие сөзүн ижип болбас» — деп үлегер сөстөрни бодап, айга-хүнге дөмейлеп чоруурувус ада-иевистиң, даайларывыстың, улуг назылыгыларывыстың чагыг-сүмезин үнелеп, эки чоруп, бак чаңчылдардан адырлып көрээлиңер, тыва чонум.

Эрензен ТЕЖИТ, Каа-Хем суур.

КЫРГАН-АВАМ

Мен Чаа-Хөл ортумак школазының 4 «а» класзында өөренип турар мен. Мен январь 19-та 65 харлаан ынак кырган-авам Бичээне Түлүшова Чонданның дугайында бижикседим. Кырган-авам 2 оолдуг, 2 кыстыг, 7 уйнуктарлыг. Ол бисти ада-иевистиң кады до-руктуруп, азыражып чоруур. Бисти томаанның, ажылгыр, кежээ болуңар, эки өөрениңер деп сурап чоруур. Кырган-авам бир-ле чер чоруптарга, оон келирин четтикпейн манаар бис. Ол «Шын» солуну чагыдып алган, чүргүлч номчуп турар.

Саглай ЧАНЧЫН.

Чаа-Хөл школазы.

ЧОРГААРЛАНЫП ЧОР БИС

Бис бичии турувуста-ла ачавыс чок апарган, а кажан уладып, школа доозуп турумда, ававыс хөөкүй бурганнай бээрге, иевисти солаан улуг угбавыс — Чимисмаа Очур-ооловна Бады бисти өг-бүлезиниң айы-биле Чеди-Хөл кожуунунуң Ак-Тал суурже көжүрүп апарган.

Ам бо хүнде угба-честевистиң ачы-дузазында аас-кежиктиг чурттап чоруур бис. Честевис Виталий Дүжүк-оолович Бады угбавыстың бизиредиг чөлөнгижи, оолдарының ынак адазы. Олар ийи оолдуг. Улуг огу Алаш ТКУ-нуң тыва дыл факультетиниң студентизи, Адаш 11-ги классчы. Честевис чонунга дузааргак, улугну улуг, бичини бичи деп хүндүлээр биче сеткилдиг кижжи. Ак-Тал суурда честевистиң дузазын көрбөөн кижжи-даа чок. Ынчангаштың угба-честевиске чоргаарлан-мас аргавыс чок.

Чингирмаа ХОВАЛЫГ.

Шивээни «диргиспишаан», хөлдү долдурар...

РФ-тиң Онза байдалдар сайыды, Россияның Маадыры С.К.Шойгунуң саналы-биле Тере-Хөлдүң ортузунда уйгур шивээ артынчызын чедир шинчилээш, катап тургузар деп турар эгелээшкенин деткип тур мен.

1960 чылдарда ынчангы бичии оолдар бистерни эртемденнер Севьян Вайнштейн, Светлана Биче-оол болгаш Монгуш Маңнай-оол олар эвилелдеп алгаш, шивээни шинчилеп, аңаа ажылдап турган чүве. Мен ынчаарда 15 харлыг турган мен. Оон бээр ам 40 ажыг чылдар эрткени ол-дур. С.Вайнштейн аңаа шинчилел ажылдары-биле кады ол черниң улуг хамы Шоончуур ирей-биле база ажылдап турган. Бо ажылдың түннели кылдыр «Сибирьниң сөөлгү хамы» деп барымдаалыг кинону чырыкче үндүрдү.

Тере-Хөлдүң хоочун чурттакчылары ол шивээни Пор-Бажың, Малгаш-Бажың азы Бажыңныг ортулук-даа дижирлер чүве. Чамдыктары Элчиген-Кулак хаанның орду шивээни-даа дээр-ле.

Бо шивээни чурт, а харын-даа делегей чергелиг туризм төвү кылыр болза, Тере-Хөл кожуунуң хөгжүлдезинге элээн сал-

дарлыг апаар. Ылаңгыя ынаар орук, электри чырыгы болгаш харылзаа айтырыглары чайгаар үзе шиттирлеттинер.

Ооң-биле Тере-Хөлдүң суун соолдурарын болдурбас болза эки, харын-даа хөлдүң суун долдурарының айтырыын эртем езузу-биле өөренип көөр болза эки. Хөлдүң суунуң деңгели 1950-1960 чылдарга деңгээрге, 50 хуу сыыгаан. Ол ышкаш Тере-Хөлге балык өстүрер ажылды чорудары сөөлгү үеде негеттинип келген. Бо-ла бүгү чүүлдерни бо чайын эгелээр эртем-шинчилел ажылдары-биле кады чорударын ТР-ниң Чазаа, кожуун чагыргазы чедип алыры чугула. Бодум хуумда С.Шойгунуң бо саналын чөптүг ажыглаар болза эки деп бодалдыг мен.

**Боранак ЭРЕКСЕН,
Тере-Хөлдүң хоочуну.**

«Элчиген» кулактыг хаан

Чоокку хүннерде телевизор дамчыштыр Кунгуртугунуң Тере-Хөл ортузунда шивээ орнун (Пор бажың) шинчилээр, ону катап тургузар, төөгүнүң тураскаалы кылдыр арттырып камгалаар дугайында дамчыдылгаларны дыңнааш,

«элчиген» кулактыг хаан дугайында тоолчургу чугаа сагыжымга кирип келди.

Ада-чурттуң дайынының чылдарында мээң акым Тимур Даваа күш-ажыл фронтунуң кыйгыры-биле Тере-Хөлдүң Эми алдын уургайына ажылдап чорааш келген кижини. Ооң чугаалап органы «элчиген» кулактыг хаан дугайында тоолчургу чугаа-зындан кыска үзүндүнү маңаа чырыдар бодай-дыр мен.

Шаг-шаанда Тере-Хөлге «элчиген» кулактыг хаан чурттап чораан. Ону ол черниң чону «Элчиген-чигирти» хаан деп адаар турганнар. Ооң кулаан кым-даа көрүп көрбээн. Ол хаанның бажын чүлээн кижини ол-ла черинге чок кылып каар турган. Бир-ле кадай кижиниң чаңгыс оглу хаанның бажын чүлүүр ужурга таваржы берген. Оол муңгарааш, авазына мынча деп чугаалаан.

— Хаанның бажын чүлүүр ужурга таварыштым, канчаар кижини боор мен, авай?

Авазы бодунуң эмиин саггаш, сүдү-биле быштак кылгаш, оглунга:

— Хаанның бажын чүлүүр тургаш, бо быштакты чип турар сен, хаанның эдээнче

тогладып турар сен — дээн. Оол авазының чагыын езугаар хаанның бажын чүлүүр тура, быштаан хемирип, хаанның эдээнче тогладып турган. Хаан тоглаан быштакты чыып чип олурар, соолдан айтырган:

— Чүнүң сүдү-биле кылган быштак чүвөл бо, оол?

— Авамның эмииниң сүдүндөн кылган быштак-тыр ийин, хаан.

— Өршээ, бурган, мээң бажым чүлээн улус амы-тынындан чарлыр боор чүве. Бис ийи чаңгыс иениң сүдүн чооглаан алышкылар-дыр бис. Сени келдереди болган-дыр ийин, оол — дээш, оолду хостап салыпкан дижип чугаалажыр чүве дээр кижини, акым.

«Элчиген-чигирти» хаанның кудуундан бир хүн балык үнүп келген. Хаан ону көргөш, маңаа чурттап болбас, кудук хемнер суу-биле тудушкан-дыр, маңаа хөл турар апаар-дыр дээш, көшкөш чорупкан. Көшкөн хаан орук ара арт кырынга доктаагаш, дедир көрнүп кээрге, шивээзиниң турган черинде суг үнүп келген, хөл турупкан болган. Хаан ону көргөш: «Тере нур вану» деп чугаалаан. Ынчангаш ол хөлдү Тере-Хөл деп адаан дижир чүве.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Эрткен чылдан эгелеп «АҮК-тү хөгжүдери» национал төлевилелди амыдыралга боттандырып, көдээ ажыл-агыйны сайзырадып эгелээни көдээ ишчилерге улуг деткимче болур. Ол көдүрлүүшкүнүг хөгжүлдөгө боттарының үлүг-хуузун кирип, арга-сүмезин аныяк-өскенге кадып чоруур хоочуннар аравыста бары өөрүшкүвүс. Ындыгларның бирээзинге бистиң Бүрөн-Аксы муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң хойжузу Делег-оол Ом-Шырапович Ооржакты хамаарыштырып болур.

Ооң алыс чурту Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыргакы суур. Ажыл-амыдыралының аайы-биле 1979 чылда «Красное Знамя» совхозка малчыннап эгелээн. Ол үеден эгелеп ажыл-агыйының түннели-биле үргүлчү күрүнениң болгаш ко-

ол сиген-ширбиилди боду кезип белеткеп алыр аргалыг болу берген. Муниципалдыг бүдүрүлгениң малын ол шалың орнунга алган мал-маганы-биле кады өстүрүп, хууда ажыл-агыйын сайзырадып, ажы-төлүңгө дуздалаажып, харын-

галыг программа-биле кожуунуң социал политика эргелели 40 баш анай-хураганын садып алгаш, амыдыралы чединмес хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге өстүрүп алыры-биле үлээн. База Кундустуг сумузуна «Челээш» аттыг көдээ ажыл-агый кооперативи 60 баш хойну өстүрери-биле инектер-биле орнажылганы кылган. Акы-выстың өстүрүп чоруур хойлары меринос уксаалыг, малдың шын эдержилгезин ажыглаарын ыяк ханы билири-биле, эткир, дүккүр породаны камгалап арттырып шыдаан. Ажыл-агыйына хандык-шылдыындан аңгыда, Ооржак акывыс алды ажы-төлдү бут кырынга тургузуп каан ада болгаш

Көдээниң хөөннери ӨСТҮРГЕН МАЛЫ – СУМУ БҮРҮЗҮНГЕ ӨЗЕР

жуунуң янзы-бүрү шаңнал-макталын чаалап ап келген.

Кажан эде тургустунушкун чылдары эгелээрге, совхозтарның шимчээр-шимчевес өнчү-хөреңгизи эстип чидип, мал-маганы хуужуттунганы кымга-даа чажыт эвес-ле болгай. Ынчалза-даа Делег-оол Ооржактың кажээ-хоразы, бажың-балгады болгаш мал-маганы туружунда хевээр арткан. Ажылдап-чурттап чорууру совхозу каш-даа янзы бүдүрүлгеге шилчип өскерлип турда, ол-ла малының бажын өстүрүп, кадагалап, көдээ ажыл-агыйының хөгжүүрүңгө үлүг-хуузун кадып чоруур. Сөөлгү 4-5 чылдарда ол төрүүр 100 баш хойга онааштыр 80-90 хураганы онча-менди доруктуруп келген. Делег-оол Ооржактың мал ажылына хандыкшылы чүрээниң ханызындан болганы-биле ооң чымыштыг ажыл-ижинге Каа-Хем кожуунуң девискээринге дүжер улуг хар-чам-даа, черниң ыраа-даа доктар болуп шыдавас. Ооң чурттап турар чери суурдан 55 км ыракта турар. Назы-хары 72 четкен-даа болза, амгы рынок үезиниң байдалы-биле бот-башкарлып чурттап чоруур болгаш, амыдырал талазы-биле өскелерден чыда калбаан. Бот-башкарлып ажылдап шыдаар аргашын өөренип көргөш, кожуунуң чагырга чери көдээ ажыл-агый эргелелиниң чөпшээрели-биле МТЗ-82 тракторну хууда өнчү кылдыр бергениниң түннелинде,

даа машина-техниканы оларга садып берип чоруур.

Мону бижип олурар, демдеглексел каар чүүлүм мындыг: муниципалдыг бүдүрүлгелерде бактап турар ажылчынар бо ирей дег бот-башкарлып, оон үлегерден алыр болза деп бодаар-дыр мен. Олар бүдүрүлгениң өнчү-хөреңгизиниң ачызында хууда ажыл-агыйының хөгжүдүп алырын билбес, хүнүн бодап-ла, акшата-төгерики туда санажырын негеп, акша-шалың орнунга алган хөй малын-даа, тараа-сигенин-даа өскээр чарып алгаш, хөгжүп шыдавайн турары хомуданчыг. Оон аңгыда олар боттарында быжыглап каан машина-тракторну сезон үезинден аңгы үеде боттарына чөп ажыглап шыдавас, ажылдап болгу дег аргаларны база шын эвес ажыглап турары-биле хөгжүвөй турарын эскердим.

Бистиң кадарчывыс Делег-оол Ооржак акый кажан-даа улуг негелде салып турбас, боду кылгаш, артыын алыр деп «дүрүмнү» өөренип биле берген. Ооң бистерниң ажыл-агыйывыска өстүрүп берген хөй малының ачызында үндүрүг дээш өрелеривисти болгаш Россельхозбанкыдан алган чээливисти төлөп алыр аргалыг болдувус.

Оон аңгыда бо чылын Делег-оол Ооржак акывыстың өстүрүп каан хойлары кожуунуң шупту сумуларына өзүп көвүдээр. Чединмес чорукту узуткаар сорул-

кырган-ача. Ажы-төлү Тес-Хем, Каа-Хем кожууннарда, Кызыл хоорайда улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап чурттап чоруурлар.

Делег-оол Ооржактың өөнүң ишти Сырбыкай Ооржак угбавыс аары-аржыктың хайы-биле чырык өртемчейден чарлып чорутка-ла, 3 чыл ашкан, ынчалза-даа акывыс ажыг-шүжүггө алзып, арага-дарыже сундулап кирип көрбээн.

Хар-назыны улгадып келгенин база чурттап олурар чери суурдан ыраан, аргыжар байдалдың бергезин барымдаалааш, суурже чоокшулап көжүп алырын дилеп-даа турдувус. Ынчалза-даа кара чажындан өг-бүлө тудуп, ажы-төлдү төрээш, өстүрүп каан, уругларының авазы-биле ажыл-агый кылып, мал малдап чораан эргим чурту Улуг-Ажык, база өстүрүп алганы үндезин мал-маганы ону чуртундан ырады салбазын чугаалаар акый.

Ындыг янзылыг кызымак, ажылгыр хоочун малчын шаңнал-макталга чедер-даа ужурлуг. Ол бо үнүп олурар Хаван чылында 72 харлаары-биле холбаштыр «Тыва Республиканың алдарлыг малчыны» деп улуг шаңналды алган. Ынчангаш хоочун малчынывыс Делег-оол Ом-Шырапович Ооржакка каң дег кадыкшылды, узун назыныны назылаарын болгаш ажыл-ижинге чедииншикнерни Шагаа бүдүүзүндө күзедим.

**Ольга САЛЧАК,
«Бүрөн-Аксы» МУБ-туң удуртукчузу.**

Ужуражылгалар

Январь 30-ден февраль 1-ге чедир Күрүне Думаның депутаты, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар бодунуң ажылчын сургакчылаашкынын, отчедун Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суурдан эгелээш, Баян-Тала, Хайыракан, Бажың-Алаак, Шеми, Чыраа-Бажы, ооң соонда кожуунуң төвү Чадаана хоорайга төндүргөн.

Ооң-биле кады биске билдингир ынак чогаалчыларывыс А.А. Даржай, Н.Ш. Куулар база Чуковский аттыг уруглар библиотека-зының директору С.О. Салчак чорааннар.

Чоннуң салып турар айтырыглары янзы-бүрү: Тываның иштики, даштыкы политиказы, акша-төгерики, пособие айтыры, халас эм-таң дээш, оон-даа өске.

Ооң-биле холбаштыр Ч.Ч.Д. Ондар 2007 чылда бистиң Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 65 чылын демдеглээрин база чугаалап, аныяк

өзүп олурар салгал аразындан чогаадып бижип турар уругларны дилеп тыварының аргаларын чугаалашкан.

Национал төлевилелдер талазы-биле ханы тайылбырны берип, аңаа киржип турарын чугаалаан.

Ооң кадында чогаалчылар чораан суурларына боттарының номнарын библиотекаларга болгаш школаларның тыва дыл кабинеттеринге белекке бергеннер.

**Саадак САЛЧАК,
Чуковский аттыг уруглар библиотеканың директору.**

ХОМУДАВАС АРГАВЫС ЧОК

Сайзыраңгай үеде Шагаан-Арыг хоорайда садыгларның көвүдээни-даа аажок. Бир талазында, ол таарымчалыг-даа болуп турар. Ийи талазында, садып алыкчыларның эрге-ажыын үнелеп көргөн болза, мындыг чүүлү бживес ийик мен.

Эмма Хандының садыглары-ла хөй. Ооң «Хозяйственный» деп садыындан эрткен чылдың декабрь 27-де бажың иштин чылыдар «обогреватель» садып алган бис. Садып ап турувуста, ажылдап турганы шын, документизин долдуруп бербээн. Бир ай болгаш ажылдавайн барган. Заводтан үндүргөн документизинде чартык чыл иштинде магадылалдыг (гарантиялыг) деп бижип каан чорду.

Ол садыгга чеде бергеш, ужур-чөвүн чугаалаарывыска, хүлээп албас болду. Садыгның ээзи Эмма Хандыны тудуп чадаштывыс. Бажыңына четкеш, соктап

кыйгыраарга база үнемес. Бир айда 2 муң рубль пенсия ап олурар кижини меңээ, 1900 рубльди октаптар дээрге харааданчыг-дыр. Оода чартык чыл эдилээн болза, сүрүшпес ийик мен.

Кандыг-даа электрилиг херекселди садып алырга магадылалдыг деп чүвени канчап билбес апарган садыгчылар деп бодааш, чонга кичээңгейлиг, оларның эргезин камгалап шыдаар редакция дуздалаажып ирги бе деп бодааш, бо чагааны бижип олур мен.

Светлана САЛЧАК.

Шагаан-Арыг хоорай.

Редакциядан: Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албанниң Тыва Республикада девискээр эргелелиниң специалистери-биле харылзашкан бис, оларның биске тайылбырлааны болза, садыгдан улуг өртектиг электрилиг дериг-херекселди садып ап тургаш, бир дугаарында, ооң магадылалын сонуургаар ужурлуг турган-дыр силер. Бир эвес чылыдар херекселди садып алганының дугайында садыгның чеги, магадылалдың талону силерниң холуңарда бар болза, ооң өрттэн силерге садыгжы эгидип бээр ужурлуг. Садыгжы ооң өрттэн эгидип бербес болза, силер чүгле суд дамчыштыр негеп ап болур силер.

АЖЫ-ТӨЛҮНГЕ ЫНАКШЫЛЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ...

Ие кижиниң чагай овуру-хевирин «Ава турда, аал долу» деп йөрээл сөстөрдөн, «Ава чорда, авырал» деп үлегер чугаадан көрүп болур, бо мерген угаадыларның артында аваның ажылы деп билишкн чыдып турар, ол дээрге ие кижиниң ажы-төлү дээш бүгү назынында човулаңы, сеткилиннн соксаал чок дүвүрели: уйгу-дыш чок дүннер, хүннер, олут чок ажил-иш...

Ооң ажылы башкы кижини. Башкы дээрге чер кырында эне хүндүткелдиг мергежилдир. Кым-даа кижини школага өөренип чораан башкызын назынында утпас. Ол кезээде чонунга хүндүткелдиг болгаш ат-алдары кезээде бедик чоруур. Өзүп олар салгалды өөредип кижизидеринге чедишкннери дээш ону Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

Ол Таңды кожуунун Межегей ортумак школанында ажилдап чоруур Евдокия Денеевна Ондардыр (чурукта). Школаны 1975 чылда Мугур-Аксынга дооскаш, Кызылда күрүнениң педагогика институтунда дужаап кирип алган. Дусяның студент чылдары билдиртпейн эрте берген.

Аныяк башкы институт соонда, Сергей Ондар-биле өг-бүлө тудуп, аас-кежиктиг чурттап берген: ажы-төл база кестүп кээп, амыдырал бодунуң оруу-биле чоруу, ажил-иш-даа аайлашкан. Өг-бүлөгө адазынга аажок дөмей оол төрүттүнген, аныяк ада-иениң өөрүшкүзү кызыгаар чок үелер турган. Эге класстар башкылаар мергежилдинге Евдокия Денеевна мергежил, ажилдаан-на школаларына мактадыр, шаңнадыр болу берген. Ол төрөөн Мугур-Аксы ортумак школаның ажилдап турда, коллективтин удуртулгазы келир үедө шыырак башкы өзүп олурарын эскерип, деткип турган.

Амыдыралының аайы-биле Ондарларның өг-бүлөзи Чөөн-Хемчик кожуунун Чыраа-Бажынче көже берген. Ол школаның кожуунда дээр көргүзүлгү башкыларының бирээзи апарган. Чыраа-Бажының чону аныяк башкыны хүндүлөп, эки башкы деп үнөлөп, ооң тывынгыр, сагынгырын, чогаадыкчы салым-чаянын магадап турган. Ооң башкы стажы улгадып, дуржулгазы бедип орган.

Е.Д.Ондар хүн бүрүдө кичээл-

турганнар.

Бир-ле хүн аас-кежиктиң кырынга хенертен кааң хүндүс динмирээн дег, чаңнык дүжүпкөн – аныяк башкының уругларының ынак адазының амызын бижек туткан арагачы чарып каан. Күжүр иениң хойнунда кушкаш оолдары дег хензиг чаш төлдери ыглажып артып калган. Өскүс ажы-төл аразынга арткан хөөкүй ие чүнү бодавазыл? Амыдырал чүгө ындыг коргунчуг, каржы болурул?

Кандыг бодал башка кирип келбес дээрл?! Кара чааскаан артарында коргар-дыр мен...

Качыгдалдыг ханы сеткилинден үнген сөстөр-дир. Сагыш-сеткилдин ажылы, кударалы. Мындыг берге үени база ол быжыг туруштуу-биле, ажы-төлүгө ынакшылының күжү-биле шыдажып эрткен. «Чону чоорган» деп мерген чугаа бар, ооң езулуг бадыткалын ол амыдыралында көрүп, ажы-төлүдө түрөтпээн. Амыдырал уламчылаар-ла болгай: аас-кежик чуртталга дээш боду демисежир апаар. Евдокия ынак ажылын уламчылап, чаш ажы-төлүн өстүр азыраар дээш, бүгү-ле күжүн, билиин үндүрүп келген. Амыдырал ооң өг-бүлөзин Таңды кожуунун Межегейде уругларының кырганиезинн чанынга эк-келген.

Бойдуста ие кижиден буяныг чүве чок: тываларның ону хүнге дөмейлеп чорааны анаа эвес. Евдокия кажан-даа кижилерге, ада-иезинге, чонунга, ха-дунмазынга бүзүрелин чидирбейн, амыдыралдыг каржы-дошкун кымчызы хайыра чок сывырза-даа чаштар кижизидер ажылын сеткилинден кылып, чонунуң хүндүткелин чаалап алган.

Межегей школаның башкылары, суурнуң чону Евдокия Денеевнаны аажок хүндүлээр, школа коллективин ону «бичии чаштарны тергийн эки билер, оларга ынак болгаш быжыг билигни берип шыдаар башкы» деп үнөлөп турары таварылга эвес.

Амыдырал, шынап-ла, та кандыг кончуг берге болур чүве ыйнаан: Межегей школаның өөренип турган чаптанчыг, чараш оглун база-ла «ханныг холдуг» дайзын-

нар амызындан чарып каан.

«Чүлдү-чүрээм чамдыы болган Сүзүглелдиг ынак оглум, Караам огу, баарым өдү Кара чаңгыс мээң оглум» деп ие каргызын төп, ыглап арткан. Улуг оглун, адазының соон салгаар эр болуп өзе берген оглун ышкынган ие кижиниң кударалының кайы хире аар болганын бижир сөстөр безин тывылбас боор-дур.

Ава кижиниң аажок шыдамыын, кайгамчык тура-соруунуң үлегерин, амыдырал дээш чүткүлдүүн, иениң кызымаан – Евдокия Ондарның чуртталгазы, тиелелге-ге бадыткап турар.

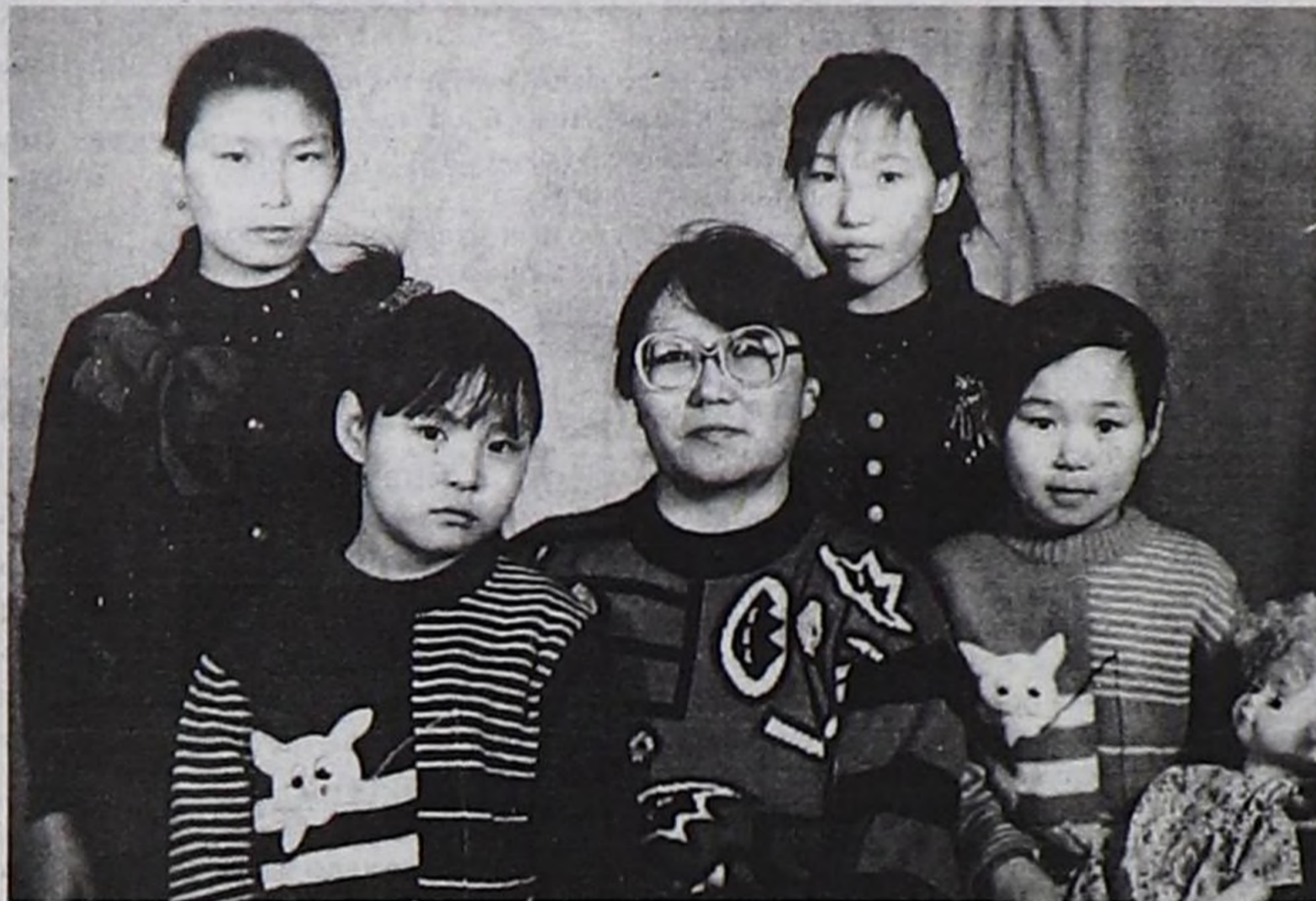
Ол башкылаашкын ажылы-биле чергелештир дунмалары-биле эвилелдежил, хууда ажил-агыын сайзырадып, мал-маган тудуп, соруу күштүг ажилдавышаан.

Евдокия Ондар бо хүннерде Межегей школаның хоочун, дуржулгалыг башкызы, кыстарын бут кырында тургузуп алган, бодунуң кады төрөөн дунмаларының ажил-агыын удуртуп, оларның уругларының өөредилгезинге дузалажып чоруур. Ооң бүгү амыдыралының кол-ла сорулгазы – эки ажилдаар, ажы-төлү дээш бүгү-ле күжүн үндүрери. Ажы-төлү – авазының чечектери, улуг өөрүшкүзү ол. Улуг уруу Оксана Сергеевна Бай-Хаакта көдээ ажил-агының улуг специализи, Урана дээди эртемниг эге класстар башкызы, Бийск хоорайда чурттап турар, уран чогаалга ынак, шүлүктөр бижир, Ульяновы амгы үедө Москвада Тимирязев аттыг көдээ ажил-агы академиясында, юрист эртемниг, Светланазы Новосибирск хоорайда, а хеймери Зундуй – школачы, салым-чаянын шыдыраачы. Таңды кожуунуң өөреникчилеринн аразында шыдыраа маргылдааларының доктаамал тиилекчизи, а тренери – авазы.

Чоокшулап олар Шагаа байырлалы-биле Евдокия Денеевнага чедишкннерин, аас-кежикти болгаш ак орукту күзөдүм!

Борис КАЗЫРКПАЙ.

Мөңгү-Тайга кожуун.

дерин бот-бодунга кажан-даа дөмей эвес кылдыр эрттирер. Бичии кижилерниң чүректеринче орукту тып, оларның езулуг ынакшылын чедип алыры амыр эвес. Ол школаларга ажилдап келген үезинде та чеже бичии чаштарның угаан-медерелинге иези-биле дөмей балалбас истерни арттырган.

Евдокия Денеевнаның езулуг башкы бүдүжү кажан-даа чүгле чедишкннери-биле кызыгаарлаттынмас: кезээде-ле бир чаа чүлдү дилеп тыварынче уланган чоруур. Ондарларның аныяк өг-бүлөзин суурнуң чону магадап, олардан бүгү чүлдүгө үлегер ап

Качыгдалдыг човулаңны канчап ажып эртип алырыл? Човулаңны ажып эртериннн аргазын күжүр ие тывар апаар. Иениң сеткилиннн ызын Евдокия Ондар шүлүктөринге безин илередип чораан:

Сагыш-сеткил саймааралга алзы бээрге,

Саазына шүлүк безин бижип бээр мен.

Кара сагыш, ханныг холдан эжим сени

Канчап черле камгалап ап шыдавадым?

Каракалыг артып калган ие кижини

Карака чажын төгө-төгө бижип ор мен,

Карака чажын төгө-төгө бижип ор мен,

Сеткилдин хомудалы

МАЛЧЫН ШАҢНАЛЧЕ ЧҮГЕ КИРБЭЭНИЛ?

Сагыш-сеткилимниң хомудалындан бижиттинген бо каш одуругларны сонургап, кичээнгеилг номчууруңарны диледим. Бодум Тес-Хем кожуунуң О-Шынаа суурда Аржаан деп кыштагы, Аптара-Бажы, Кара-Чүрек деп чайлагарлыг малчын өг-бүлөгө төрүттүнгөш, өскөн кижини мен. Амгы үедө Кызыл хоорайда ажилдап, чурттап чоруур мен.

Ачамның ачазы кырган-ачамдан эгелээш, черле укызыгуур төөгүвүс аңаа чурттап чораан улус дээр чораан. Ада-иём Василий, Светлана Доңмиттерниң уруглары 3 кыс, 1 оол бар бис. Амгы үедө авам, ачам хүндүлүг дыштанылгада, пенсияда, олурарлар. Улуг угбам Солаңгы өгбелериниң чуртун тудуп, ол-ла чайлаг, кыштагарда күрүнениң төрүүр кодан хоюн малдап чоруур. Малчын угбамның ажил-ишке кызымаан кайгап ханмас мен: хүн үнер, даң адар – балдыр сыкпас чымыштыг ажил-ишке чайның изии, кыштың соогу дивейн, чалданыш чок кызымаккай ажилдап чоруурун кады-кожа чурттап чоруур малчын чон болгаш черле ынчаш О-Шынаа суурнуң чурт-

такчы чону шупту билер.

2000 чылдан эрткен чылдың көргүзүлгелеринге чедир угбам күрүнениң төрүүр кодан хоюндан төл бажын 100-тен 120 чедир ап, планын ажыр күүседип, 5 чыл улай төлөптүг малчын бооп келген. 33 харлыг аныяк малчын угбамның аалынга эрткен казын чедип чорумда казын-чагай чугаалап олурду:

—Беш чыл улай төрүүр хойнун хураган бажының планын ажыр күүседип кагдым, дуңмам. Бо чылдың Наадым байырлалында хоорайже даргалар чалаар боор. Совхоз директору чугаалап-ла турар кижини – деп, өөрүшкүлүг, бүзүрелдиг хөөрөп олурду. Шынап-ла, Наадым үезинде бажыңга кежээ келиримге, угбам мени

көрүп кааш, карактарының чажы бүлдөейнип, ыглап оларын көргөш, баарым ажып, ыым келген.

—Канчап черле удуртукчу даргаларның кээргел чок, каржы ишти-хөңүн билбейн, кызып-кылайып чораан кижини ыйнаан мен. Ооң орнунга бодум амы-хууда бодумга дээш кызып чурттап чоруурум кай, ам-даа, харын, мал-даары-даа хей хире-дир – деп, холу салдыныпкан чугаалап олурду.

Малчын угбамны көрүп оргаш, каш чыл дургузунда кызып-кылайып, кыштың 40 ажыг градус сооктарында хол-буду кызыдыр доңа берген, хой-малын кадарып, мал оолдап турар үедө дүн-хүн чокка анай-хураганнары дээш уйгу-дыш чок, оорга-мойну шылагыже, ажыг дери дамдылааже чайның кончуг изиг хүннеринде кодан хоюн хол-биле кыргып, кызып-кылайып чораанын бодап кээримге, тыныжым чедишпестеп, караам чажы бүлдейип бады келгенин билбейн барган мен. Бүзүрээчел, арыг-шыныч угбамның сагыш-сеткилинге та кайы хире берге болду ыйнаан. Түңнелдерни ожаап

көрбеске берге-ле-дир.

Ынчангаш моон соңгаар чүгле мээң угбам эвес, өске-даа кожууннарда, суурларда малчыннап чоруу аныяк малчыннарже база кичээнгеилни угландыраары эргежок чугула. Оларны кичээнгеилге ап, деткип чоруур боор дээрзинге идегеп, бо каш сөстү бижип олур мен.

Тыва чон шаг-төөгүдөн мал ажилдыг чон-дур бис. Аныяк малчыннарны деткип, малывыс бажын өстүрүп, демниг бооп чоруурун күзээр кижини-дир мен. Мал-маган сынмай турган хову-шөлдеривис ээнзиреди. Аныяк малчыннарның холу салдынмас кылдыр деткимчеден көргүзүп чоруулунар. Малчынның ажылы эң берге, чымыштыг ажил дээрзин шулту билер бис, ылаңгыя төрүүр хой кадарары кайы хире бергезин бодап көрүңер, даргалар! Кыштың чыккылама соогу, чайның халыын изинде дыштаныр хүн, шөлээ деп дыштанылга билбес малчын чонувусту хүндүлөп чоруулунар! Мээң безин билерим 1990 чылдардан тура-ла О-Шынаада малчын чонувус акша деп чүве ап көрбээнин

ылап-ла билер мен. Оон бээр ам он чыл ушчок ашкан, ам-даа кызып, малын шыдавыже салбайн чоруурлар.

Канчаар чурттап-амыдырап чоруур улус ирги деп сонургаар кижини-даа чок. Малчын бүрүзүндөн ол дугайында сонургаар, айтырар, хонаш-турлагарны кезири даргаларлыг комиссия чок чүве бе? Тыва чонувустуң кол ажил-агы, дөзү мал болганда, чүге ону кадарып-карактап, өстүрүп чоруур малчыннарвысты кичээнгеилге албас улус бис? Бо одуругларны О-Шынаа суурнуң малының бажын харылап олар даргаларына хамаарылгалыг бижип олур мен. Даргаларның харысалга чогу-дур. Ынчангаш кожуун чагырыкчызы болгаш көдээ ажил-агы талазы-биле харылап турар эргелел дээш, үстүндө Тываның Көдээ ажил-агы болгаш аш-чөм яамызында даргалар мээң бо бижип олурар одуругларымны кичээнгеилге ап, хемчээң алыр боор дээрзинге идегеп артым.

Ай-Чыры ОЮН.

Кызыл хоорай.

Спорт • Спорт • Спорт

Каратэге шилилге маргылдаа эрткен

Тыва Республиканың Каратэ федерациязы Кызылда И.Ярыгин атыг спорт комплексе хоорайның өөреникчилериниң аразына «Аныктар наркотиктерге удур» деп шилилге маргылдааны февраль 10-да эрттирген. Бо маргылдааның тиелекчилери болган уруглар Сибирь федералдыг округтуң Саяногорск хоорайга бо чылдың март 10-да эртер чемпионадынга киржир эргени чаалап алган.

Тиелекчилерниң кубоктары эдилекчилерин манап тур.

Шилилге маргылдаага Кызылда каратэ талазы-биле дөрт: вадо-кай, шинкиокушин-кай, сетокан болгаш годзю-рю школаларының ниитизи-биле 175 бичи болгаш элээди спортчу оолдар, кыстары киришкен. Бо хевир арынга дегбес дээрден башка, чуга хол хаптары-биле долу шанчар, тевер аргаларны чөпшээрел турар.

Маргылдааның кол судьязы каратэниң шинкиокушинкай хевиринге кара курлуг Сергей Иродов болган. Бо маргылдаага вадо-кай хевирге кара курлуг Чингис Алиевтиң өөреникчилери база киришкен.

Маргылдаа чаңгыс хүн иштинде чидиг демиселге эрткен. Чылган чон ылаңгыя бичи оолдарның аразында демиселди кончуг чаптап, соңуургал көргөн. Олар мындыг маргылдааларга киржир арга-дуржулга барык чок-даа бол, тилелге дээш шаа-биле кызымак демисешкенер. Аарышкылыг кылдыр шаштырып алган оолдар ыглап тургаш безин удурланыкчыларынче халдап турганнар. Бо мындыг оолдардан келир үеде шыдамык, езулуг эр кижилер үнери билдингир. Каратэ аңаа кижизидип турар-даа.

Хей оолдар назы болгаш деңзи аайы-биле

Маргылдаа үезинде.

шашкылажып чоруп турда, шыырактары илереп эгелзэн. Сөөлгү оюннарга арктан оолдарның болгаш уругларның демисели чараш болгаш чамдык таварылгаларда харын-даа каржы апарган. Оларның аразында ийи-чаңгыс ногаан курлуг оолдар-даа бар. Ынчалза-даа боттарының деңзилеринге тиелзэн тыва оолдар: Далай Ондар, Буян Сат, Лундуп Уян болгаш Долгар Салчак сулгар өске эштеринден элзэн эки белеткелдин көргүзүп турган. Көрүчүлөр оларның шыыраан дораан эскере бергенер.

Бо оолдардан аңгыда, боттарының килдеринге Денис Кляев, Кирилл Кононенко (8-9 харлыг), оон бичи улуг назылыг оолдар аразына Иван Борисов, Анатолий Пережогин, Илья Жильцов, Иван Никифоров, Владислав Шкорбин, элээди оолдар аразына Дмитрий Ходырев, Павел Никитин, Дмитрий Кабанов, элээди уруглар аразына Долаана Дамба болгаш Вероника Антоенко олар тиелзэннер.

Шилилге маргылдааның тиелекчилеринге Тываның Каратэ федерациязының кубоктарын, алдын медальдарын болгаш дипломнарны тывыскан. Шаңналдыг черлерни алган спортчуларны тус-тузунда мөңгүн, хүлер медальдар болгаш дипломнар-биле шаңнаан.

Кол судьязы Сергей Иродов маргылдааны хаап тура, оолдар, уругларга ам-даа эки белеткелди, а тиелекчилерге Сибирь федералдыг округтуң чемпионадынга республиканың адын чедишкенин камгалаарын күззэн. Тиелекчи каратэист оолдар, уругларны үстүнде адааным тренерлер бо хонуктардан эгелеп белеткеп эгелээр.

Юрий КӨК-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Мээң дунмам Хурагандай Тюлошович ДОГУС-ООЛ февраль 13-те кайгамчыктыг чараш — базарга көк, эдерге хек Хендергеге төрүттүнген. Ол дээрге турза узун, тутса шүглүр, алдын-мөңгүн-биле билзек белек каастаар, улустун бажын тудуп эмнеп тургаш чаңгыс эвес кижиниң амы-тынын ап чораан, ырлаар-шоорлаар, шүлүк бижиир — бүгү талазы-биле талантылыг кижиге чүве.

Төрүттүнген хүнүн таварыштыр дунмамга бүгү-ле экини күзедим: өг-бүлезинге даянгыш-чөлөнгиш бооп, чонунга идегелди, кээргелди, ынакшылды, келдерелди көргүзүп, ам-даа үр үеде аас-кежиктиг чурттаарын күзедим!

Ынчангаш дунмамга дараазында одуругларны күзедим:

Алдан-дөрттүң аразына дөвиг чордун
Алтай, Саян эзир дег хорлуг чордун
Аңгыр кастар үңүн дыңнап өскөн болгаш
Айлаң куш дег ыраажы бооп чурттап чор сен.
Базырыктыг Хендергези
Хадымырлап чыдыр-ла боор
Баштак кара Хураганы
Баш тудуп эмнеп ор боор.

Алдан-бежен назы дээрге
Анаа чайлыг чалыы назын
Чүрээң согуу дыңзыг болзун
Чүс хар чедир чуртта, дунма.

Хүндүктел-биле, убаң Кара-кыс Ховалыгдан.

Дартан-оол Ерикович ЕНДАН

Тываның эң хоочун журналистериниң бирээзи, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, телевидениениң болгаш радионуң тергини Д.Е.Ендан үр болгаш аар аараанының соонда 2007 чылдың февраль 10-да мөчээң.

Ол 1930 чылдың май 15-те Чаа-Хөл кожуунуң Кызыл-Даг суму-зунга малчын араттыг өг-бүлезинге төрүттүнген. Кызылдың № 2 ортумак школазын дооскаш, 1950-1953 чылдарда шериг албанын Ыраккы Чөөн чүкке эрттирген. Оон халажып келгеш, «Шын» солунуң редакциязына ажилдап кирген. Оон эгелзеш-ле, амыдыралының барык бүгү назында ажил-ижин журналистика-биле холбаштырган. Комсомол Төп Комитединиң чанында комсомол школазын база партияның Дээди школазын дооскан.

ВЛКСМ-ниң Кызыл хооркомунуң секретарына база ажилдаан. А 1963 чылда радиокомитединге корреспондентилеп, редакторлап, дикторлап, улуг редакторлап, кол редакторлап ажилдааш, Тываның барык бүгү-ле булуңнарына барып, солун репортажтарны, очерктерни, медээлерни, чүүлдерни бижигилзэн. Ындыг материалдар солуннарга база парлаттыгылаан. Оон аңгыда чечен чогаалдарны, Дээди Советтин хоойлуларын, партия обкомунуң материалдарын очулдураарына киржип чораан.

Д.Е.Енданның күш-ажылчы намдарында көсүк черни оон 1979-1988 чылдарда партия обкомунуң лектору болуп ажилдап турганы элзээн. Дартан-оол Ерикович каяа-даа ажилдап тургаш, бедик мергежилдиг, чогаадыкчы салым-чаяанныг, бодунга база эш-өөрүңге негелделиг ажилдакчы кылдыр бодун көргүскен. Оон журналист болгаш политиктиг билиг мергежили бедик. Ынчангаш номчукчуларның, дыннакчыларның-даа кады ажилдап чораан эш-өөрүнүң хүндүткелин ол чаалап алган. Даанган ажилына оон харысалгалыын үнелзеш, удуртур органнар

хөй удаа шаңнап-мактаан. Ол Ленинчи юбилейлиг база «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарлыг. Ол ышкаш Моол Арат Республиканың 50 чыл оюнга тураскааткан юбилейлиг медаль-биле база шаңнаган. 1966 чылда ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинин чанында Радио-дамчыдылганың база телевидение талазы-биле комитединиң Хүндүлел-бижи-биле үнелеткен. Ниитизи-биле бо хоочун журналист 10 ажыг хүндүлел бижиктерлиг болгаш дипломнарлыг.

Д.Е.Ендан — эш-өөрзүрек, хүндүлээчел, арга-сүмелиг журналистерниң бирээзи. Черле алыс-ла ажилга кызымак болгаш пенсияже үнзе-даа, ажилдавышаан турган. Ылаңгыя Тыва Республиканың Дээди Советинин Ажил-агыг эргелелинге каш чыл улаштыр ажилдааш, оон кадының байдалы-биле хосталган.

Д.Е.Ендан найырдалыг өг-бүлезиниң езулуг башкарлыкчызы, ээзи. Уруг-дарыын эртем-билигге чедир өөредип-кижизиткен. Уругларының авазы республиканың чонунуң амыдырал хандырылганың алдарлыг ажилдакчызы.

Бистер сурагылы журналисттиң ажилдап турган коллективтери, эш-өөрү, өнүктүтери боттарыныстың ханы кажыыдалывысты оон өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге сеткилдиг ханызындан илгерилеп тур бис.

ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникация агентилели, Тыва Республиканың Журналистер эвилели, Күрүнениң телевидение, радио-дамчыдылганың «Тыва» компаниязы, Россия Федерациязының компартиязының республика комитеди, «Шын» солунуң редакциязы, кады ажилдап турган эш-өөрү, өнүктүтери.

Үндүрер хүнү февраль 14-те 13.00 шакта Московская кудумчузу, 110 дугаар бажының 95 дугаар квартирадан.

Өрттен артпас

АЙЫЛ ЧОК ЧОРУКТУ САГЫЫР

Өрт кайда айыыл чок чорукту сагывайн турарындан болуп келген. Бир эвес ону шыңгыы сагыр болза, ону болдурбайн барып болур. Өрт бүрүзү-ле кижилерниң харысалга чогу-биле өрттүң айыыл чок чоруун сагывайн турарындан болуп келген. Оон чылдагааны-биле бо чылдың январь айда республиканың девискээринге 59 өрт бүрүктүнген, оон чедирген материалдыг когаралы 700 муң рубль четкен. Өрт үезинде Кызыл хоорайга 3 кижиге амы-тынындан чарылган.

Бодувустуң амыдыралывыстың хөй кезин эрттирип турарывыс чуртталга бажыңнарында хөй өрт болуп турар. Бүгү болган өрттүң 70 хуузу аңаа хамааржыр. Сөөлгү үеде бистиң чурттап турар бажыңнарывыс кончуг айыылдыг болу берген. Чүге дээрге оларны каастап кылырынга отка дүрген өрттени бээр пластика, полимер пленкаларын, синтетиканы хөйү-биле ажыглап турар болу берген. Оон ыжы кончуг хоранныг, кижиге чүгле бир минута ажыг үениң дргузунда аар уржукту чедирип болур. Бистер шак мындыг чорукту бодавайн, боттарывыска, чоок кижилеривиске айыылдыг байдалды тургузуп турар-дыр бис.

2007 чылдың февраль 3-те Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунун 60 дугаар квартиразына электри удазынынга замыкание болганындан өрт үнген. Бажың шоочалыг, оон ээзи Нина Чүлдүмде дүлгүүр чок болган. Бажыңга Чүлдүмүнүң 6 харлыг уруу

база турган. Өртчүлөр чогуур үезинде чедип келгеш, кончуг дүрген мергежилдиг хемчеглер алган. Чаданы салгаш, соңгадан бажыңның ээзин болгаш бичи оолдун амы-тынын, 100 муң рубльдиң эт-хөреңгизин камгалап алыр аргалыг болган. Угарлыг газтан хоранналган бажыңның ээзин эмнелгеге чедирген. Материалдыг когарал чок болган.

Бажыңга улуг назылыгларны болгаш бичи уругларны шоочалап каары оларга айыылдыг деп чүвени хамааты бүрүзү билзе чогуур. Ол ышкаш соңгаларда демир көзенектер, демир эжиктер кажан өрт болганда айыыл-халапка таварышканнарны камгалап алырынга шаптыктаар...

2006 чылда өрт айылындан 34 кижини, 6 млн. рубль түңнүг өртектиг материалдыг чүүлдерни, 18 техниканы камгалап алган.

Чойганай ШИРИ-САНАА,
ТР-ниң ХК болгаш ОБ агентилелиниң килдис начальниги.

Шериг кезээнден

АВАМГА КҮЗЕЛИМ

Би-Хем кожуунуң Аржаан суурда чурттап чоруур ынак авам Чечекмаа Олан-ооловна САТКА төрүттүнген хүнү-биле байыры чедиргеш, былыг кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүскүнү күзедим.

Өртемчейге чырык черге Өөрүшкүлүг мени чаяган Энерелиг авам сеңээ Эгиир шагда мөгөөр мен. Кадыкшылың кан демир дег Кайгамчыктыг быжыг болзун, Күзеп чоруур күзелдерин Күззэн ояар бүдер болзун!

Хеймер оглу
Алеша СЕВЕЛЕЙ.

Иваново облазы,
Тейково хоорай ш/к 12465 «Е».

ДҮРГЕН
ИДИК
СЕПТЕЛГЕЗИ
Калинин, 1.
Машзавод, 1-ги каът.
Ажылдаар шагы
9.00-18.00
Дыштаныр хүнү
чок.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9050. Чагыг 18.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.